

वृद्धचाणक्यः

Rushan

नीतिरमुच्य.

(नया साथे शुद्ध गुजराती भाषा-तः.)

III
1926

21-8-1926

अनुवादः

मणिलाल छथाराम लक्ष्.

544

साहे अग्रन्त.

हरगोविन्ददास हरजिवनदास मुकुसेलर.

भानुदेव नाडा-अभिलेखक.

प्रिन्ट ००८-०

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૧૪૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૯૨૬૧ ૨૧૫૩૨ બી.બી.

૨૧૫૩૨૫૫

વિષય ક૪:૫૨

कीमत रु. ०-८-०

સંવત ૧૯૮૨

સને ૧૯૨૬

આવૃત્તિ ૨ જી

પ્રત ૧૦૦૦

ગાંધીયોગી વિધાપીઠ ગાંધીયોગી
અમદાવાદ
ગાંધીયોગી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

પ્રકાશકે સર્વ હક્ક પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

અમદાવાદ-શાહપુર વનમાળા વાંકાની પોળમાં પટેલ હરિભાઈ
દલપતરામે પોતાના “ અન્થોલોજી ” પ્રેસમાં છાપ્યા.

મસ્તાવન.

નીતિ વિષયક આ એક નાનો શ્લોકસંગ્રહ, ગુજરાતમાં જ નહિ, પરંતુ આખા હિંદુસ્તાનમાં બહુ લોકપ્રિય ગ્રંથ છે. ભગવાન ચાણક્ય મુનિને નામે તે પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ તેમાંના શ્લોકો તો મોટે ભાગે જુદા જુદા માનવ ગ્રંથોમાંથી ચુંટી કઢાએલા છે. ચાણક્ય એક મહાન રાજદારી અને નીતિ-રાજનીતિ ઇત્યાદિ વિષયોના આદિ લેખક છે. તેમણે જુદે જુદે નામે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થો ઉપર સારા ગ્રંથો લખેલા કહેવાય છે. આ સંગ્રહ “રામને નામે પત્થર તરે” એ કહેવત પ્રમાણે એમના નામાભિધાનને પ્રતાપે જ પ્રસિદ્ધ અને લોકમાન્ય થયેલો છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આવા બનાવો કંઈ વિરલ નથી. કાલિદાસ જેવાને નામે જેમ ધણી પુસ્તકો ચાલેલાં છે તેમ આ સંગ્રહ પણ ચાણક્યને નામે કાષ્ઠએ પ્રજ્ઞતાવેલો લાગે છે. મહાભારતના, મનુસ્મૃતિના, શતકત્રયમાંના અને પંચતંત્રાદિમાંના શ્લોકો આમાં છે. ધણી વર્ષ થયાં આ ચાલે છે તેમ છતાં કહેવું જોઈએ કે “સુભાષિત રૂત્ન ભાંડાગાર” અને બીજા તેવાજ સંગ્રહોમાં જેમ જુદી જુદી નીતિઓ અને વિષયોના ભાગ પાડી કંઈક ક્રમિક ચોજના કરાયેલી છે તેમ આમાં કશું કર્યું નથી વળી

શ્લોક સંગ્રહ પણ બહુ નાનો છે, એટલે અર્વાચીન હોવા સંભવ છે.

ચાણુક્ય નીતિ હિંદુસ્તાનમાં એક વ્યક્તિત્વને પામેલો વિષય છે અને તેથી તે વ્યક્તિત્વને નામે આની મહત્તા લોકમાં બહુ મોટી છે. ગ્રંથ ઉત્તમ અને સામાન્ય વાંચનને માટે સારો છે તેમ છતાં તેની ગોઠવણ, ક્રમ, વિષય વિવેચન, શુદ્ધિ અને ખીણું જે કંઈ વિશદીકરણ કરવું જોઈએ તે કંઈ આની ઉપર થયેલું નથી. અને એક ઉપરથી ખીણ અને ખીણ ઉપરથી ત્રીજી, એમ પ્રતો ઉપરથી પ્રતોની આવૃત્તિઓ છપાઈ છે. આ આવૃત્તિને કંઈક સંસ્કાર અને મરોડ આપવાનો યત્ન કર્યો છે. દિવસે દિવસે જ્ઞાનાર્કની કળાઓ વધતી અને ખીણતી જાય છે તથા દેશ પ્રકાશમાં ઉજ્જવળ થતો જાય છે એટલે ભવિષ્યમાં સારાની આશા સાથેજ જે કંઈ છે તેમાંથી હંસ શુણે સાર ગ્રહણ કરવાની વિદ્વાનોને વિનંતી છે.

મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

અથ

વૃદ્ધચાળક્ય નીતિસમુચ્ચય.

પ્રણમ્ય શિરસા વિષ્ણું ત્રૈલોક્યાધિપતિં પ્રશ્નમ્ ।

નાનાશસ્ત્રોઘ્વૃતં વક્ષ્યે રાજનીતિસમુચ્ચયમ્ ॥૧॥

ત્રૈલોક્યના અધિપતિ એવા ભગવાન વિષ્ણુને મસ્તકવટે પ્રણામ કરીને વિવિધ શાસ્ત્રામાંથી ચુંટી કાઢેલા આ રાજનીતિ સમુચ્ચય કહીશું. ૧

અધીત્યેદં યથાશાસ્ત્રં નરો જાનાતિ સત્તમઃ ।

ધર્મોપદેશવિખ્યાતં કાર્યાકાર્યં શુભાશુભમ્ ॥૨॥

આને શાસ્ત્રદ્રષ્ટિએ બાણવાદી ધર્મોપદેશમાં વિખ્યાત કાર્ય-કાર્ય અને શુભાશુભ શું ? તે બાણસના બાણવામાં આવે છે. ૨

તદહં સંપ્રવક્ષ્યામિ લોકાનાં હિતકામ્યયા ।

યેન વિજ્ઞાતમાત્રેણ સર્વજ્ઞત્વં પ્રપદ્યતે ॥૩॥

લોકોના હિતને અર્થે હું આ રાજનીતિ સમુચ્ચયનું વર્ણન કરું છું કે જેના જ્ઞાનથી બાણસને સવ બાણવાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

મૂર્ખશિષ્યોપદેશેન દુષ્ટસ્ત્રીભરણેન ચ ।

દુઃસ્થિતૈઃ સંપ્રયોગેણ પંડિતોપ્યવસીદતી ॥૪॥

મૂર્ખ શિષ્યને ઉપદેશ કરવાથી, દુષ્ટ સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરવાથી અને દુઃખીઆના સહવાસથી પંડિત હોય તે પણ દુઃખી થાય છે. ૪

દુષ્ટા भार्या शठं मित्रं मृत्युश्चोत्तरदायकः ।

સસર્પે ચ ગૃહે વાસો મૃત્યુરેવ ન સંસયઃ ॥૫॥

દુષ્ટ સ્ત્રી, શઠ મિત્ર, સામું બોલનારો નોકર અને સર્પવાળા ઘરમાં વાસ, એ મૃત્યુ રૂપ છે, એમાં સંસય નથી. ૫

आपदर्थं धनं रक्षेद्दासरक्षेद्धनैरपि ।

આપત્તિને માટે ધનનું રક્ષણ કરવું અને ધન ખર્ચીને

પણુ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું તથા ધનથી અને સ્ત્રીથી પણ પુરૂષે હિંમેશાં પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું. ૬

आपदर्थं धनं रक्षेत् श्रीमतश्चकिमापदः ।

કદાપિ ચલ્લતે લક્ષ્મીઃ સંચયોપિ વિનશ્યતિ ॥૭॥

આપત્તિને માટે ધન સાચવી રાખવું એ ખરું, પરંતુ શ્રીમંતને વળી આપત્તિ હોયજ શાની ? પણ ના, એમ નથી, કદાપિ દૈવ પ્રતિકૂળ થાય તો શ્રીમંતાઇનો પણ નાશ થઈ જાય છે, માટે થોડું ઘણું પણ ધન રાખી મૂકવું ઠીક છે. ૭

यस्मिन् देशे न संमानो न वृत्तिर्न च बांधवः ।

ન ચ વિદ્યાગમોપ્યસ્તિ વાસં તત્ર ન કારયેત્ ॥૮॥

જે દેશમાં આપણું સન્માન હોય નહિ, આજીવિકા કે ખંડુજન હોય નહિ, તેમજ વિદ્યાગમ-ભણવા ગણવાનું પણ હોય નહિ, ત્યાં કદી પણ રહેવું નહિ. ૮

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ।

પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥૯॥

જ્યાં ધનવાન, શ્રોત્રિય-બ્રાહ્મણ, રાજા, નદી અને પાંચમો

વેદ રહેલો ન હોય, ત્યાં એક દહાડો પણ રહેવું નહિ. ૯

લોકયાત્રા ભયં લજ્જા દાક્ષિણ્યં ત્યાગશીલતા ।

પંચ તત્ર ન વિચિંતે ન કુર્યાત્તત્ર સંસ્થિતિમ્ ॥૧૦॥

જ્યાં નિર્વાહને યોગ્ય વૃત્તિ, ભય, લાજ, દાક્ષિણ્ય અને દાન આપવાનો શુભ, એ પાંચ વાનાં ન હોય ત્યાં પણ કદાપિ રહેવું કે વાસ કરવો નહિ. ૧૦

જાનીયાત્પ્રેષણે મૃત્યાન્બાંધવાન વ્યસનાગમે ।

મિત્રં ચાપત્તિકાલે તુ માર્યાં ચ વિભવક્ષયે ॥૧૧॥

કામ સોંપતાં નોકર ચાકરની, દુઃખ આવી પડતાં અધુ જનોની, આપત્તિના વખતમાં મિત્રની અને ગરીબાર્થના વખતમાં સ્ત્રીની પરીક્ષા થાય છે. ૧૧

ઉત્સવે વ્યસને ચૈવ દુર્મિત્રે શત્રુવિગ્રહે ।

રાજદ્વારે શ્વશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ બાંધવઃ ॥૧૨॥

ઉત્સવમાં, દુઃખમાં, દુકાળના વખતમાં, શત્રુ સાથે વિગ્રહ ચાલતો હોય તે વખતમાં, રાજ્યના શુન્હામાં આવ્યા હોઈએ તે વખતમાં અને સ્વશાનમાં જે માણસ આપણે પડખે ઉભો રહે, તે જ બાંધવ છે એમ જાણવું. ૧૨

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં પરિષેવતે ।

ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યન્તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥૧૩॥

જે જાય નહિ એવું હોય તેનો ત્યાગ કરી જાય એવું લેવા જતાં પેલું કાયમનું નાશ પામે છે અને અધ્રુવ હોય છે તે તો નાશ પામ્યા જેવું જ હોય છે, એટલે જાનને જાય છે. ૧૩

વરયેત્કુલજા માણોઃ કિલ્લમપિ કમ્યકામ્ ।

રૂપશીલાં ન નીચસ્ય વિવાહો સદૃશો કુલે ॥૧૪॥

ઠાઠા માણસે રૂપાળી ન હોય તોપણ કુળવાન કન્યાને પરણવું. રૂપ શીલવાળી નીચ કુળની કન્યા પસંદ કરવા યોગ્ય ગણાતી નથી, કારણ કે વિવાહ બેઉ સમાન કુળવાળાં કુટુંબો વચ્ચે કર્યો હોય, તોજ સુખી નિવડે છે. ૧૪

નદીનાં ચ નચીનાં ચ શૃંગિણાં શસ્ત્રપાણિનામ્ ।

વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥૧૫॥

નદીનો, નખવાળાં અને શીંગડાવાળાં પ્રાણીઓનો, જેના હાથમાં હથિયાર હોય તેનો, સ્ત્રીનો અને રાજાનો કદીએ વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૧૫

વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ।

નીચાદપ્યુત્તમાં વિદ્યાં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥૧૬॥

ઝેરમાંથી પણ અમૃત હોય તો લેવું, નકારામાંથી પણ સોતું લેવું, નીચની પાસેથી પણ ઉત્તમ વિદ્યા ભણવી અને દુષ્કુળમાંથી પણ સ્ત્રી રત્ન હોય તો તે લેવું-પરણવું. ૧૬

સ્ત્રીणां द्विगुण आहारो लज्जा चापि चतुर्गुणा ।

सहर्ष षड्गुणं चैव कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥१७॥

વિદ્વાનો કહે છે કે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓમાં આહાર બમણો, લાજ ચાર ગણી, સાહસ છ ગણું અને કામ આઠ ગણો હોય છે.

इतिभी वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये प्रथमोऽध्यायः ॥

अध्याय २ जो.

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।

अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥१॥

ભુકું બોલવું, વિચાર કર્યા વગર કામ કરવું, કપટ, મૂર્ખાઈ, અત્યંત લોભીપણું, મેલાપણું અને નિર્દયતા, એટલા તો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક દોષો જ છે. ૧

भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरांगना ।

વિભવે દાનશસ્ત્રિશ્ચ નાલ્પસ્ય તપસઃ ફલમ્ ॥૨॥

ભોજનના પદાર્થોની સાથે ભોજન કરવાની શક્તિ, સુંદર સ્ત્રીની સાથે પૌરુષ્ય-રતિ શક્તિ, તેમજ સારો પૈસો હોય અને દાન કરવાની વૃત્તિ હોવી, એ કંઈ થોડા તપનું ફળ નથી. ૨

यस्य पुत्रो वशीभूतो भार्या उदानुगामिनी ।

વિભવે યશ્ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય સ્વર્ગ ઇદૈવ હિ ॥૩॥

જેને છોકરાંઓ વશ છે, સ્ત્રી મરજી પ્રમાણે ચાલે એવી છે અને જેને જે મળ્યું તેમાં સંતોષ છે, તે માણસને તો પછી આલોકમાં જ સ્વર્ગ છે એમ જાણવું. ૩

ते पुत्रा ये पितुर्भक्ताः स पिता यस्तु पोषकः ।

તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ भार्या यत्र निवृत्तिः ॥૪॥

તે જ પુત્ર જાણવા કે જે પિતૃભક્ત હોય, તે જ પિતા કે જે પોષક હોય, તે જ મિત્ર કે જેનામાં વિશ્વાસ રખાય અને તે જ સ્ત્રી કે જેનાથી નિવૃત્તિ મળે. ૪

परोक्षे कार्यहंतारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुंभं पयोमुखम् ॥૫॥

મોઢે સાડું પ્રિય બોલનાર અને પાછળથી ભુંડું બોલી આપણા કામને તોડી પાડનાર, મોઢે દૂધ ભરેલા પણ અંદરથી ઢળાઢળ વિષવાળા ઘડાના જેવા મિત્રને તજી દેવો. ૫

ન વિશ્વસેત્કુમિત્રે ચ મિત્રે ચાપિ ન વિશ્વસેત્ ।

કદાચિત્કુપિતં મિત્રં સર્વગુહ્યં પ્રકાશયેત્ ॥૬॥

કુમિત્રનો કે મિત્રનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ, કારણ કે કોઈ દહાડો તે ગુપ્ત થાય તો આપણું જે કંઈ છાનું છપનું બાણેલું કે બેથેલું હોય, તે ઉઘાડું પાડી દે. ૬

મનસા ચિંતિતં કાર્યં વાચા નૈવ પ્રકાશયેત્ ।

મંત્રેણ રક્ષયેદ્ ગૂઢં કાર્યં ચાપિ નિયોજયેત્ ॥૭॥

મનથી જે કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે કદી પણ બોલીને બહાર કરવું નહિ. મસલત કરવી પડે તો પણ તે ખાનગી રાખવી અને ધીરથી તે સાધી લેવાય તેમ કરવું. ૭

કષ્ટં ચ સ્વલુ મૂર્ખત્વં કષ્ટં ચ સ્વલુ યૌવનં ।

કષ્ટાત્કષ્ટતરં ચૈવ પરમેહનિવાસનમ્ ॥૮॥

મૂર્ખતા દુઃખકર છે, યૌવન તેથી પણ વધારે દુઃખકર છે અને પરદેર વાસ કરવો પડે, એ તો વળી કષ્ટ કરતાં પણ વધારે કષ્ટતર છે. ૮

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ।

સાધવો નહિ સર્વત્ર ચંદનં ન વને વને ॥૯॥

પર્વતે પર્વતે કંઈ માણેકની ખાણો હોતી નથી, હાથીએ હાથીએ મોતી હોતાં નથી અને વને વને જેમ ચંદનનાં ઝાડ હોતાં નથી, તેમ સાધુ પુરૂષો પણ કંઈ સર્વત્ર હોતા નથી.

પુત્રાશ્ચ વિવિધૈઃ શીલૈર્નિયોજ્યાઃ સતતં બુધૈઃ ।

નીતિજ્ઞાઃ શીલસંપન્ના મવંતિ કુલપૂજિતાઃ ॥૧૦॥

ઠાઠા માણસોએ પોતાના પુત્રોને વિવિધ બતના શુભો

શીખવવા, કારણ કે નીતિને બાણનારા અને ચીલકાંપના પુત્રો હોય, તે જ કુળ પૂજ્ય છે. ૧૦

માતાશત્રુઃ પિતાવૈરી યેન બાલો ન પાઠિતઃ ।

ન શોભતે સભામધ્યે હંસમધ્યે વકો યથા ॥૧૧॥

જેણે પોતાના પુત્રને બાણાંચે ન હે.ય તે માતા પિતા શત્રુ જેવાં બાણવાં, કારણ કે હંસોમાં જેમ બગલો શોભતો નથી, તેમ વિદ્વાનની સભામાં મૂર્ખ છાકરો શોભતો નથી. ૧૧

લાલનાદ્ બહવો દોષાસ્તાઢનાદ્બહવોગુણાઃ ।

તસ્માત્ પુત્રં ચ શિષ્યં ચ તાઢયેન્ન તુ લાલયેત્ ॥૧૨॥

લાડ લડાવવામાં બહુ દોષ અને મારવામાં બહુ ગુણ રહેલા છે, માટે પુત્રને તથા શિષ્યને મારવા પરંતુ લડાવવા નહિ.

શ્લોકેન વા તદર્થેન તદર્ધાર્ધાક્ષરેણ ચ ।

અવંધ્યં દિવસં કુર્યાદ્ દાનાધ્યયનકર્મભિઃ ॥૧૩॥

એક શ્લોક, તે નહિ તો અર્ધો શ્લોક અને તે નહિ તો એક અક્ષર પણ નિત્ય બાણવો અને એજ રીતે દાન, અધ્યયન અને કંઈ નહિ ને કંઈ પણ કર્મ કરતા રહેવું, પરંતુ દિવસને વાંઝીઓ-કંઈ કામજ કર્યું ન હોય એવો જવા દેવો નહિ.

કાંતાવિયોગઃસ્વજનાપમાનોઋણસ્યશેષંકુત્તપસ્યસેવા ।

દરિદ્રભાવોવિષમાસમાચક્ષિનાઽગ્નિનૈતેમદહંતિકાયમ્ ॥૧૪॥

સ્ત્રીનો વિયોગ, સ્વજનો તરફનું અપમાન, શોક પણ કરજ, કુત્તપની સેવા, દરિદ્રતા અને અસમ માણસોની સભામાં હાજરી, એટલાં વાનાં વગર અગ્નિએ માણસને બાળી મૂકે છે.

નદીતીરે ચ યે વૃક્ષાઃ પરચ્છદેષુ કામિની ।

મંત્રીહીનાશ્ચ રાજાનઃ શીઘ્રં નશ્યંત્યસંશયમ્ ॥૧૫॥

નદીના તીર ઉપર ઉગેલાં વૃક્ષો, પરઘેર રહેલી સ્ત્રી અને મંત્રી રહિત રાજા, એટલાં સપાટાબંધ નાશ પામે છે.

बलं विद्या च विप्राणां राज्ञां सैन्यं बलं तथा ।

बलं वित्तं च वैश्याणां शूद्राणां च कनिष्ठिका ॥१६॥

પ્રાધ્મણોનું બળ વિદ્યા, રાજાનું બળ સૈન્ય, વૈશ્યનું બળ ધન, અને શૂદ્રનું બળ સેવા ગણાય છે. ૧૬

निर्धनं पुरुषं वेश्या प्रजा भग्नं नृपं त्यजेत् ।

खगा वीतफलं वृक्षं भुक्ता श्चाभ्यागता गृहं ॥१७॥

गृहीत्वा दाक्षणां विप्रास्त्यजंति यजमानकं ।

प्राप्तविद्या गुरुं शिष्या दग्धारण्यं मृगास्तथा ॥१८

વેશ્યા નિર્ધન પુરુષનો ત્યાગ કરે છે, પદબ્રથ થએલા રાજાનો પ્રજા ત્યાગ કરે છે, કૂળ વગરના વૃક્ષનો પાંખીઓ ત્યાગ કરે છે અને અભ્યાગત જમ્યા પછી તે ઘરનો ત્યાગ કરે છે. દક્ષિણા લીધા પછી પ્રાધ્મણો યજમાનને તણ દે છે, વિદ્યા ભણી રહ્યા પછી શિષ્યો ગુરુને ત્યજી દે છે અને બળી ગયેલા વનને મૃગો પણ ત્યજી દે છે, અર્થાત્ સ્વર્થ પતી રહેતાં કોઈ કોઈને વળગી રહેતું નથી. ૧૭-૧૮

दुराचारी च दुर्दृष्टि दुरावासी च दुर्जनः ।

यन्मैत्री क्रियते पुंभि र्नरः शीघ्रं विनश्यति ॥१९॥

જે માણસ દુરાચારીની, નકારી દષ્ટિવાળાની, નકારા સ્થાનમાં રહેનારની અને દુર્જનની મિત્રતા કરે છે, તે યોગજ વખતમાં નાશ પામે છે. ૧૯

સમાને શામતે પ્રીતી રાક્ષિ સેવા ચ શોભતે ।

વાણિજ્યં વ્યવહારેષુ સ્ત્રીદિવ્યા શોભતે ગૃહે ॥૨૦॥

સમાન માણસો સાથે પ્રીતિ શોભે છે, સેવા રાજની શોભે છે, વ્યવહારમાં વાણિજ્ય શોભે છે અને દિવ્ય એવી સ્ત્રી છે તે ઘરમાં શોભે છે. ૨૦

इतिर्था वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चयं द्वितीयोऽध्यायः ॥

अध्याय ३ जो.

कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः ।

व्यसनं केन न प्राप्तं कस्य सौख्यं निरंतरम् ॥१॥

કોના કુળમાં દોષ નથી, કોણ વ્યાધિથી નથી પીડાતું, કેને મુશ્કેલી નથી આવતી અને આ સંસારમાં કેને નિરંતર સુખ છે ? ૧

आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषणं ।

संभ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥२॥

આચાર માણસના સારા ખોટા કુળને દેખાડી આપે છે, વાતચિત માણસ કયા દેશનો છે તે બતાવી આપે છે, સંભ્રમ તેનો સ્નેહ કેવો છે તે બતાવી આપે છે અને શરીર છે તે માણસ કેવું અને કેટલું ભોજન કરે છે, તે બતાવી આપે છે. ૨

सुकुले योजयेत् कन्यां पुत्रं विद्यासु योजयेत् ।

व्यसने योजयेच्छत्रं मित्रं धर्मेण योजयेत् ॥३॥

કન્યાને સારા કુળ સાથે ભેડવી, પુત્રને વિદ્યામાં યોજવો, શત્રુને વ્યસનમાં નાંખવો અને મિત્રને ધર્મ બતાવવો. ૩

દુર્જનસ્ય ચ સર્પસ્ય ચર્ચ સર્પો ન દુર્જના ।

સર્પો દર્શતિ કાલેન દુર્જનસ્તુ પદે પદે ॥૬૪॥

एतदर्थं कृच्छीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम् ।

आदिमध्यावसानेषु न त्यजन्ति च ते नृपम् ॥૫॥

દુર્જન અને સર્પની સરખામણીમાં દુર્જન કરતાં સર્પ સારો છે, કારણ કે, સર્પ કેઈ વાર ડસે છે, પરંતુ દુર્જન તો ડગલે ડગલે ડસ્યા જ કરે છે. આમ હોવાથી રાબરો સુજન-ખાનદાન માણસોને પોતાની સાથે રાખે છે, કારણ કે સારી ખોટી અવસ્થાઓમાં તેઓ કદી પણ રાબરો ત્યાગ કરતા નથી. ૫

प्रलये भिन्नमर्यादा भवन्ति कील सागराः ।

सागरा भेदमिच्छन्ति प्रलयेपि न साधवः ॥૬॥

સમુદ્રો હંમેશ મર્યાદામાં રહેનાર હોવા છતાં પણ પ્રલય-કાળે મર્યાદા મૂકીને ભેદ ઈચ્છે છે, પરંતુ જે સાધુ પુરૂષો છે, તે તો પ્રલયકાળે પણ મર્યાદા મૂકતા નથી અને ભેદે ઈચ્છતા નથી.

मूर्खस्तु परिहर्तव्यः प्रत्यक्षो द्विपदः पशुः ।

भिद्यते वाक्यशल्येन हृदयं कंटको यथा ॥૭॥

મૂર્ખ માણસનો હંમેશ ત્યાગ કરવો, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ છે પણ પશુ છે, અને જેમ અભણતાં કાંટો ભોંકાઈ બચ તેમ તે મૂર્ખ આપણને કુવાક્ય રૂપી કાંટાથી વારંવાર વિધ્યા કરે છે.

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।

विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥૮॥

સારા કુળમાં જન્મેલા યુવાન અને સુંદર છતાં પણ વિદ્યા વગરના માણસો નિર્ગંધ આપણની આંધક શોભતા નથી. ૮

कोकिलानां स्वरो रूपं स्त्रीणां रूपं पतिव्रतम् ।

વિદ્યાકામં કુરુપાણં જ્ઞામા રૂપં તપાસ્વેનકઃ ॥૧૭॥
કોયલનું રૂપ તેનો સ્વર છે, ચીનું રૂપ પતિવ્રત છે,
કદરૂપનું રૂપ વિદ્યા છે, અને તપસ્વીનું રૂપ જ્ઞામા છે. ૬

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે કુલં ત્યજેત્ ।
ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે જ્ઞાત્યાર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥૧૮॥
આખા કુટુંબને માટે એક માણસનો, ગામને માટે એકાદ
કુટુંબનો, આખા દેશને માટે ગામનો અને આત્માને અર્થે
તો આખી પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો પડે, તો તે પણ કરવો. ૧૦

ઉદ્યોગેવાસ્તિ દારિદ્ર્યં જપતો નાસ્તિ પાતકં ।
મૌને ચ કલહો નાસ્તિ નાસ્તિ જાગરિતે ભયમ્ ॥૧૯॥
ઉદ્યોગ કરનારને દારિદ્ર આવતું નથી, જપ આગળ પાપ
ટકતું નથી, મૌન રાખતાં કલહ થવા પામતો નથી અને જાગ-
નારને ભય પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૧

અતિરૂપેણ વૈ સીતા અતિર્ગર્વેણ રાવણઃ ।
અતિદાનાદ્ઘ્નિર્બદ્ધો હૃતિર્સર્વત્ર વર્જયેત્ ॥૨૦॥
અતિ રૂપથી સીતાજી, અતિ ગર્વથી રાવણ અને અતિ
દાનથી બલિરાજા બંધાયો. માટે ‘ અતિ ’ દરેક રીતે તજી દેવું,
અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ અતિશય હોય તે સારી નહિ. ૧૨

કો હિ ભારઃ સમર્થાનાં કિં દૂરં વ્યવસાયિનાં ।
કો વિદેશઃ સુવિદ્યાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્ ॥૨૧॥
બળવાને ભાર શી વાત છે ? વ્યવસાયીને દૂર શું છે ? વિદ્વા-
નને વિદેશ જેવું શું છે ? અને મીઠાબોલાને પારકું શું છે ? ૧૩

એકેનાપિ સુદૃષ્ટેણ પુષ્પિતેન મુગંચિના ।

વાસિતં તદ્વનં સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥૧૪॥

જેમ સુગંધીદાર પુષ્પવાળા એક સારા વૃક્ષથી આખું વન
સુગંધવાળું થઈ રહે તેમ સુપુત્રથી આખું કુટુંબ શોભી રહે છે.

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।

दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुત્રेण कूलं यथा ॥૧૫॥

એકજ સુકા ઝાડના બળવાથી જેમ આખું વન બળી નાશ
છે તેમ એક કુપુત્રથી આખા કુળનો નાશ થાય છે. ૧૫

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना ।

आह्लादितं कूलं सर्वं यथा चंद्रेण शर्वरी ॥૧૬॥

અંદ્રમાથી જેમ રાત્રી આદહાદદાયક થઈ રહે છે, તેમ
એકજ ભણેલા ગણેલા અને સારા સ્વભાવના પુત્રથી આખું
કુટુંબ આનંદમય થઈ રહે છે. ૧૬

किं जातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः ।

वरमेकः कुलालंबी यत्र विश्राम्यते कूलं ॥૧૭॥

શોક સંતાપ કરાવનાર ઘણા છોકરાઓ કરતાં એકજ
શુભવાન પુત્ર આખા કુળનો વિશ્રામ રૂપ થઈ પડે છે. ૧૭

लालयेत् पंचवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रत्वमाचरेत् ॥૧૮॥

પાંચ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી છોકરાને લડાવવો, તે પછી
દશ વર્ષ સુધી શિક્ષા કરવી અને સોળ વર્ષનો થાય એટલે તો
તેની સાથે મિત્રની માફક વર્તવું. ૧૮

उपसर्गेऽन्यचक्रे च दुर्भिक्षे च भयावहे ।

असाधुजनसंपर्के यः पलायेत्स जीवति ॥૧૯॥

મોટી આપત્તિમાંથી, પરરાજ્યમાંથી, અથ'કર દુકાળમાંથી અને અસાધુ માણસની સોબતમાંથી જે માણસ નાશી છુટે છે તે જ જીવે છે. ૧૯

ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ યસૈકોપિ ન વિચિતે ।

મૃતતુલ્યઃ સ વિજ્ઞેયસ્તસ્ય જન્મ નિરર્થકં ॥૨૦॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરૂષાર્થમાંનો એકકે પુરૂષાર્થ જેનામાં હોય નહિ તેનો જન્મ નિરર્થક જાણવો એટલું જ નહિ, પરંતુ તેને મુવેલા જેવો જાણવો. ૨૦

મૂર્ચ્વા યત્ર ન પૂજ્યંતે ધાન્યં યત્ર સુસંચિતમ્ ।

દંપત્યોઃ કલહો નાસ્તિ તત્ર શ્રીઃ સ્વયમાગતા ॥૨૧॥

જ્યાં મૂર્ખ પૂજાતો નથી, જ્યાં ગરીબોને સારી રીતે ભોજન મળે છે અને જ્યાં સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે જરાએ ઠલેશ થતો નથી, ત્યાં-તે ઘરમાં લક્ષ્મી પોતે આવીને રહે છે. ૨૧

इतिश्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये तृर्ताष्टाऽध्यायः

अध्याय ४ थो.

आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।

पंचैतानि हि सृज्यंते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥१॥

આયુષ્ય, કર્મ, વિત્ત, વિદ્યા અને મૃત્યુ, એ પાંચ વાનાં તે પ્રાણી ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ તેના ભાગ્યમાં લખાય છે. ૧

साधुभ्यस्तु निवर्तते पुत्रमित्राणि बांधवाः ।

ये च तैः सह गंतारस्तद्धर्मात्सुकृतं कुलम् ॥२॥

સાધુ જનથી તેના પુત્રો, મિત્રો, અને સંબંધીઓ સંતો-પથી અળગા થઈ જાય છે, અને પછી તે એકલો જ ગુણેની

સાથે જો આ સંસારમાંથી ચાલ્યો જાય છે, તો તેના આખા કુટુંબને સુકૃત પ્રાપ્ત થાય છે. ૨

दर्शनध्यानसंस्पर्शैर्मत्सी कूर्मी च पक्षिणी ।

शिशुं पालयते नित्यं तथा सज्जनसंगतिः ॥૩

માછલી, કાચળી અને પાંખણી જેમ દર્શન, ધ્યાન અને સ્પર્શથી પોતાનાં બચ્ચાને પાળે છે, તેમ સજ્જનની સંગતિ પણ પોતાને લજનારને પાળે છે. ૩

यावत् स्वस्थो ह्यं देहो यावन्मृत्युश्च दूरतः ।

तावदात्महितं कुर्यात् प्राणांते किं करिष्यति ॥૪

જ્યાં સુધી દેહ સ્વસ્થ છે અને જ્યાં સુધી મરણ દૂર છે ત્યાં સુધીમા પોતાનું કલ્યાણ-આત્મહિત કરી લેવું, કારણ કે, પ્રાણાંતે કંઈ થઈ શકશે નહિ. ૪

कामधेनुगुणा विद्या ह्यमाले फलदायिनी ।

प्रवासे मातृसदृशी विद्या गुप्तं धनं स्मृतम् ॥૫

વિદ્યા માં કામધેનુના ગુણો રહ્યા છે, તે અનાળે રૂળ આપે છે, પ્રવાસનાં માતા જેવી છે અને વિદ્યા એ જ ખરેખરે ગુપ્ત ધન છે, માટે મનુષ્ય માત્રે તે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવી. ૫

एकोऽपि गुणवान् पुत्रो निर्गुणैश्च शतैर्वरः ।

एकश्चंद्रस्तमो हंति न च तारासहस्रशः ॥૬

નિર્ગુણ સો પુત્રો કરતાં ગુણવાન એક પુત્ર હોય તો પણ સારો, કારણ કે તારાઓ હજારો છે તોપણ અંધારું ટળતું નથી, અને એક ચંદ્રમા તેને તરત દૂર કરે છે. ૬

मूर्खश्चिरायुर्जातोऽपि तस्माज्जातो मृतो वरः ।

મૃતઃ સ ચાલ્યદુઃસ્વાય યાવજ્જીવં જડો દહેત્ ॥૭

લાંબા આયુષ્યવાળો મૂર્ખ છોકરો થાય તેના રતાં મુએ-
લો છોકરો થાય તે સારો, કારણ કે મુએલો તો એક ધડીજ
દુઃખ કરાવે છે, પરંતુ જડ તો આખો જન્મારો દમ્યા કરે છે.

કુગ્રામવાસઃકુલહીન સેવા કુમોજનંક્રોધમુખી ચ માર્યા ।

પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા વિનાઽગ્નિનાષ્ટ પ્રદહંતિકાયમ્ ૮

કુગ્રામમાં વાસ, હલકા માણુસની ચાકરી, નહાંડે ભોજન,
ક્રોધી સ્ત્રી, મૂર્ખ છોકરો અને વિધવા કન્યા, એ છ વગર
અગ્નિએ શરીરને બાળી મૂકે છે. ૮

કિં તયા ક્રિયતે ધેન્વા યા ન દોગ્ધી ન ગુર્વિણી ।

કોઽર્થ પુત્રેણ જાતેન યો ન વિદ્વાન્ન ભક્તિમાન્ ॥૯

જે ગાભણીએ થતો ન હોય અને જે દૂધે આપતી ન હોય
તે ગાય શા કામની ? તેમ જે વિદ્વાને ન હોય અને ભક્તિમાને
ન હોય તે પુત્ર પણ શા કામનો ? અર્થ તુ નિરર્થક બાણુવો.

સંસારતાપદગ્ધાનાં ત્રયો વિશ્રાંતિ હેતવઃ ।

અપત્યં ચ કલત્રં ચ સતાં સંગતિરેવ ચ ॥૧૦

સંસારના તાપથી તપેલા માણુસને વિશ્રાંતિ લેવા માટે
છોકરાં, સ્ત્રી અને સારાં માણુસની સંગત, એ ત્રણુ સ્થાન
ગણાય છે. ૧૦

સકૃજ્જલપંતિ રાજાનઃ સકૃજ્જલપંતિ પંડિતાઃ ।

સકૃત્કન્યાઃ પ્રદીયંતે ત્રીણ્યેતાનિ સકૃત્સકૃત્ ॥૧૧

રાજા એકજ વાર બોલે છે, પંડિત એકજ વાર બોલે છે
અને કન્યાનું દાન પણ એકજ વાર દેવાય છે, એ તુ આ ત્રણુ

વાનાં એકજ વાર થાય છે, માટે તે બહુ વિચાર કરીને કરવાં.

एकाकिना तपो, द्वाभ्यां पठनं, गायनं त्रीभिः ।

चतुर्भिर्गमनं क्षेमं पंचभिर्बहुभी रणे ॥૧૨

તપ એક જણે કરવું, વિદ્યાબ્યાસ બે જણે કરવો, ગાયન ત્રણ જણે ગાવું, બહાર ચ.ર જણે જવું, ક્ષેત્રમાં પાંચ જણે જવું અને લડવા ધણી જણે સાથેજ જવું. ૧૨

सा भार्या या शुचिर्दक्षा सा भार्या या पतिव्रता ।

सा भार्या या पतिप्रीता सा भार्या सत्यवादिनि ॥૧૩

જે ચતુર અને પવિત્ર હોય, જે પતિવ્રતા હોય, જે પતિ ઉપર રનેહવાળી હોય અને જે સત્ય બોલનારી હોય, તે જ ખરેખરી ભાર્યા-ભરણુ પોષણને યોગ્ય સ્ત્રી બાણુવી. ૧૩

अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशः शून्यास्त्वबांधवाः ।

सूर्यस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्यं दरिद्रता ॥૧૪

અપુત્રનું ઘર, જેને બંધુજન ન હોય તેની દિશાઓ, સૂર્યનું હૃદય અને દરિદ્રતાવાળાને સર્વ શૂન્ય બાણુવું. ૧૪

अनभ्यासे विषं शाकम्जीर्णं भोजनं विषम् ।

दरिद्रस्य विषं गोष्ठी वृद्धस्य तरुणीविषम् ॥૧૫

અબ્યાસ વગર શાક, અજીર્ણમાં ભોજન, દરિદ્રને વાત-ચિત અને વૃદ્ધ માણુસને જીવાન સ્ત્રી હંમેશા હેર જેવાં લાગે છે.

त्यजेद्धर्मं दयाहीनं विद्याहीनं गुरुं त्यजेत् ।

त्यजेत् क्रोधमुखीं भार्यां निःस्नेहान् बांधवास्त्यजेत् १૬

દયા વગરના ધર્મનો, વિદ્યા વગરના ગુરૂનો, ક્રોધવાળી સ્ત્રીનો અને રનેહ વગરનાં સ્વજનોનો ત્યાગ કરવોજ એકલે.

અધ્વાજરા મનુષ્યાણાં વાજિનાં બંધનં જરા ।

અમૈથુનં જરા સ્ત્રીણાં વસ્ત્રાણામાતપો જરા ॥૧૭

પંથ કર્યા કરવાથી માણસ વૃદ્ધ થાય છે, ખાંધી રાખવાથી ઘોડો વૃદ્ધ થઇ જાય છે, અમૈથુન્યથી સ્ત્રીને જરા આવે છે અને તડકા-તાપથી કપડાંનો આવરદા ઓછો થાય છે. ૧૭

કઃ કાલઃ કાનિ મિત્રાણિ કો દેશઃ કૌ વ્યયાગમૌ ।

કસ્યાહં કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિન્ત્યં મુહૂર્મુહુઃ ॥૧૮

કેવો વખત છે? કેાણ કેાણ મિત્ર છે, કેવો દેશકાળ છે, કેવાં ઉપજ ખરચ છે, હું કેાનો છું અને મારામાં કેટલી શક્તિ છે? તેનો ડાહ્યા માણસે હંમેશ વારંવાર વિચાર કર્યો કરવો.

જનિતા ચોપનીતા ચ યશ્ચ વિદ્યાં પ્રયચ્છતિ ।

અન્નદાતા ભયત્રાતા પંચૈતે પતરઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૯॥

જન્મ આપનાર, જનેઇ દેનાર, લાજાવનાર, અન્નદાતા અને લયમાંથી બચાવનાર, એ પાંચેને વિદ્વાનોએ માણસના પિતા કહેલા છે. ૧૯

રાજપત્ની ગુરોઃપત્ની મિત્રપત્ની તથૈવ ચ ।

પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ પંચૈતા માતરસ્મૃતાઃ ॥૨૦॥

રાજપત્ની, ગુરૂપત્ની, મિત્રની સ્ત્રી, સાસુ અને પોતાની માતા, એ પાંચને વિદ્વાનોએ માણસની માતાઓ ગણેલી છે.

અગ્રીર્દેવો દ્વિજાતીનાં મુનીનાં હૃદિદૈવતમ્ ।

પ્રતિમા સ્વલ્પબુદ્ધીનાં સર્વત્ર સમદર્શિનામ્ ॥૨૧॥

દ્વિજાતિનો (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો) દેવ અગ્નિ, અગ્નિએનો દેવ તેમના હૃદયમાંનું પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ, અલ્પ બુદ્ધિ-

વાળાઓનો દેવ મૂર્તિ અને જેઓ સમહર્ષી છે તેઓનો દેવ આશુ જગત છે એમ જાણવું. ૨૧

इति श्री वृद्धनाणक्यनीतिसमुच्चये चतुर्थोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૫ મો.

गुरुरग्निद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥१॥

દ્વિજાતના ગુરુ અગ્નિ, વર્ણોનો ગુરુ બ્રાહ્મણ, સ્ત્રીઓનો ગુરુ તેમનો સ્વામી અને અભ્યાગત સર્વનો ગુરુ ગણાય છે. ૧
यथा चतुर्भिः कनकं पीड्यते निर्घर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः पीड्यते त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥२॥

ઘર્ષણથી, છેકનથી, તાપથી અને ટીપવાથી જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા થાય છે, તેમ દ્વાનથી, શીતથી, ગુણથી અને કર્મથી પુરુષની પરીક્ષા થાય છે. ૨

तावद्भयेषु भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमशंकया ॥३॥

જ્યાં સુધી ભય આવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી ભયથી ડરવું, પરંતુ જ્યારે ભય આવી પહોંચે ત્યારે તેનાથી ડરી ન જતાં તેનો પ્રતિકાર કરવો. ૩

एकोदरसमुद्भूता एकनक्षत्रेजातकाः ।

न भवन्ति समाः शीले यथा बदरिकंदकाः ॥४॥

એકજ સ્થાનમાંથી અને એકજ વખતે ફૂટી નીકળેલા બોરડીના બે કાંટામાંનો એક સીધો અને એક વાંકો થાય છે, તેમ એકજ ઉદરમાં પાડેલા અને એકજ નક્ષત્રમાં જન્મેલા

છતાં પણ બે (ભાઈઓ) જણ એક સરખા શીલના-સ્વભા-
વના થતા નથી ૪

નિ સૃહી નાધિકારી સ્યાન્નાકામી મંડનપ્રિયઃ ।

ન વિદગ્ધઃ પ્રિયં વ્રૂયાત્ સ્પૃષ્ટવક્તા ન વંચકઃ ॥૫॥

નિઃસ્નેહ માણસ અધિકારી થઈ શકતો નથી, જેને કામ-
નાઓ ન હોય તેને ટાપટીપ ગમતી નથી, જે ચતુર ન હોય
તેને પ્રિય બોલતાં આવડતું નથી અને જે સ્પૃષ્ટવક્તા હોય છે
તે કદી પણ ઠગ થઈ શકતો નથી. ૫

મૂર્ચ્વાણાં પંડિતાદ્વેષ્યા અધનાનાં મહાધનાઃ ।

વારાંગનાઃ કુલસ્ત્રીણાં સુભગાનાં ચ દુર્ભગાઃ ॥૬॥

મૂર્ખ પંડિતાનાં, નિર્ધનો ધનીનો, કુચ્છા સ્ત્રીઓ સા-
ધ્વીઓનાં અને નિર્ભાગી દુર્ભાગીઓનાં દ્વેષજ કર્યા કરે છે. ૬

આલસ્યોપહતા વિદ્યા પરહસ્તગતં ધનમ્ ।

અલ્પવીજં હતં ક્ષેત્રં હતં સૈન્યમનાયકમ્ ॥૭॥

આળસથી વિધાને, પરને હાથ જતાં ધનને, અલ્પ બી-
જથી ખેતરને. અને નહારા નાયકને લાંધે સૈન્યનો નાશ થાય છે.

અભ્યાસાદ્ધાર્યતે વિદ્યા કુલ શીલેન ધાર્યતે ।

ગુર્જૈર્મિત્રાણિ ધાર્યતે હૃક્ષ્ણા ક્રોધશ્ચ ધાર્યતે ॥૮॥

અભ્યાસથી વિધાને, શીલથી કુળને, ગુણોથી મિત્રોને,
અને આખોથી ક્રોધને ધારણ કરવો. ૮

વિત્તેન રક્ષયતે ધર્મો વિદ્યા યોગેન રક્ષયતે ।

મૃદુના રક્ષયતે ભૂપઃ સત્સ્ત્રિયા રક્ષયતે ગૃહમ્ ॥૯॥

વિત્તથી ધર્મનું, યોગથી વિધાનું, મૃદુતાથી રાજાનું અને

સાત્રી સીથી ધરતું રક્ષણ કરવું. ૯

અન્યથા વેદપાંડિત્યં શાસ્ત્રમાચારમન્યથા ।

અન્યથા કુવચઃ સ્નાતં વિદ્વાનેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥૧૦॥

વેદમાં પ્રાડિત્ય વ્યર્થ છે, આચાર આગળ શાસ્ત્ર નકાસું છે અને શાંત માણસને ગાળ દેવી તે વ્યર્થ છે, માટે વિદ્વાન માણસે એ ત્રણ વાનાં તજવાં જોઇએ. ૧૦

દારિદ્યનાશનં દાનં શીલં દુર્ગતિનાશનમ્ ।

અજ્ઞાનનાશિની પ્રજ્ઞા ભાવના મયનાશિની ॥૧૧॥

દાનથી દારિદ્ર નાશે, શીલથી દુર્ગતિના, પ્રજ્ઞાથી અજ્ઞાનનો અને ભાવનાથી ભયનો નાશ થાય છે. ૧૧

નાસ્તિ કામસમો વ્યાધિર્નાસ્તિ મોહસમો રિપુઃ ।

નાસ્તિ ક્રોધસમો વહ્નિર્નાસ્તિ જ્ઞાનાત્ પરં સુખમ્ ॥૧૨

કામના જેવો વ્યાધિ નથી, મોહના જેવો ક્રોધ યત્રુ નથી, ક્રોધના જેવો અગ્નિ નથી અને જ્ઞાનના જેવું કોઈ પરમ સુખ નથી.

જન્મમૃત્યુ હિ યાત્યેકો બુંકતે ત્વેકઃ શુભાશુભમ્ ।

નરકેષુ પતત્યેકો ઇકો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૧૩

માણસ એકલો જન્મે છે, એકલો જ મરે છે, એકલો પોતે જ શુભાશુભ ફળ લેજવે છે, નરકમાં એકલો જ પડે છે અને ઉત્તમ ગતિ પણ એકલાને જ મળે છે. ૧૩

તૃણં બ્રહ્મવિદઃ સ્વર્ગં તૃણં શૂરમ્ય જીવિતમ્ ।

જિતાશ્વસ્ય તૃણં નારી નિસ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્ ॥૧૪

જે પ્રજ્ઞાને જાણનારાઓને સ્વર્ગ, શૂરવીર માણસોને જગત્, જીતેલીઓને સ્ત્રી અને જેઓ નિઃસ્પૃહી છે તેમને મન

આશુ' જગત્ તૃષ્ણવત્ છે. ૧૪

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસેષુ ભાર્યા મિત્રં મૃદેષુ ચ ।

વ્યાધિતસ્યૌષધં મિત્રં ધર્મો મિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥૧૫॥

પ્રવાસમાં વિદ્યા, ઘરમાં ભાર્યા, રાગીને ઔષધ અને મૃત માણસને ધર્મ મિત્ર રૂપ છે. ૧૫

વૃથા દૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃષ્ણેષુ ભોજનમ્ ।

વૃથા દાનં ધનાઢયેષુ વૃથા દીપો દિવાપિ ચ ॥૧૬॥

સમુદ્રમાં વરસાદ, તૃષ્ણને લોજન, ધનાઢયને દાન દેવું અને દિવસે દીપો કરવા તે સઘળું ૦ થી છે. ૧૬

નાસ્તિ મેઘસમં તોયં નાસ્તિ ચાત્મસમં ચલમ્ ।

નાસ્તિ ચક્ષુઃ સમં તેજો નાસ્તિ ધાન્યસમં પ્રિયમ્ ॥૧૭

મેઘના નુ' જળ નથી, પોતાના નુ' બીજું બળ નથી, ચક્ષુના જેવું તેજ નથી અને અન્નના જેવું આ જગતમાં બીજું કંઈએ પ્રિય નથી. ૧૭

અધના ધનમિચ્છંતિ વાચં ચૈવ ચતુષ્પદઃ ।

માનવા સ્વર્ગમિચ્છંતિ મોક્ષમિચ્છંતિ દેવતાઃ ॥૧૮॥

નિર્ધન માણસો ધન, પશુઓ વાણી, મનુષ્યો સ્વર્ગ અને દેવલોક હુ'મેશ માક્ષ ઇચ્છે છે.

સત્યેન ધાર્યંતે પૃથ્વી સત્યેન તપંતે રવિઃ ।

સત્યેન વાતિ વાયુશ્ચ સર્વં સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૯

સત્યથી પૃથ્વીનો ટકાવ થાય છે, સત્યથી સૂર્યનારાયણ તપે છે, સત્યથી વાયુ વાય છે અને સત્યથી જ સર્વ વસ્તુ ધારણ થાય છે, માટે સત્યને આધારે સર્વ રહેલું છે. ૧૯

ચલા લક્ષ્મીશ્ચલાઃ પ્રાણાશ્ચલે જીવિતયૌવને ।

ચલાચલે ચ સંસારે ધર્મ ઈકો હિ નિશ્ચલઃ ॥

લક્ષ્મી ચંચળ છે, પ્રાણ ચંચળ છે, જીવિત અને યૌવન છે તે પણ ચંચળ છે. આવી સર્વે ચલ વસ્તુઓવાળા સંસારમાં માત્ર ધર્મ નિશ્ચલ છે. ૨૦

નરાણાં નાપિકો ધૂર્તઃ પક્ષિણાં ચૈવ બાયસઃ ।

ચતુષ્પદાં શૂગાલસ્તુ સ્ત્રીણાં ધૂર્તા ચ માલિની ॥૨૧

માણુઓમાં હામમ, પક્ષીઓમાં કાગડો, પશુઓમાં શિયાળ અને સ્ત્રીઓમાં માલણુ ધૂર્ત છે.

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चयं पंचमोऽध्यायः ॥

अध्याय ६ ट्टा.

श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ।

श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षमवामुयात् ॥૨૧

કથા વાર્તા સાંભળવાથી ધર્મ કેવો છે તે જણાય છે. કથા વાર્તા સાંભળવાથી દુર્મતિ દૂર થાય છે, કથા વાર્તા સાંભળવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી જ મોક્ષ પણ મળે છે. ૧

પક્ષિણાં કાકશ્ચાંડાલઃ પશૂનાં ચૈવ કુક્કુટઃ ।

મુનીનાં ક્રોધચાંડાલઃ સર્વચાંડાલનિંદકઃ ॥૨૨

પંખીઓમાં કાગડો, પ્રાણીઓમાં કુકુડો અને વૃત્તિઓમાં ક્રોધ ચાંડાળ જેવો છે. તે સર્વથી વધારે નિંદક ચાંડાળ છે. ૨

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्ध्यते ।

रजसा शुद्ध्यते नारी नदी वेगेन शुद्ध्यते ॥૨૩

રાખથી કાંસુ, ખટાશથી તાંબુ, અટકાવ આવવાથી સ્ત્રી

અને વહેવાથી નદીનું પાણી શુદ્ધ થાય છે. ૩

भ्रमन् संपूज्यते राजा भ्रमन् संपूज्यते द्विजः ।

भ्रमन् संपूज्यते योगो स्त्रीभ्रमन्ति विनश्यति ॥૪॥

ફરતો રાજા, ફરતો બ્રાહ્મણ અને ફરતો યોગી પૂજાય છે,
પણ સ્ત્રી જો ફરતી ફરે તો નાશ પામે છે. ૪

यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बांधवाः ।

यस्यार्थः स पुमांल्लોકે यस्यार्थः स पंडितः ॥૫॥

જેની પાસે પૈસા છે તેના સહુ મિત્ર અને બધુ થાય છે.
વળી જેની પાસે પૈસા છે તે લોકોમાં માટો પુરૂષ ગણાય છે
અને તે જ પંડિત પણ કહેવાય છે. ૫

तादृशी जायते बुद्धि र्ववसायोऽपि तादृशः ।

सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ॥૬॥

માણસને જેવું થવાનું હોય તેવી બુદ્ધિ થાય છે, તેવો જ
વ્યવસાય સૂઝે છે અને તેના જ તેને સહાયકો મળી આવે છે.

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥૭॥

કાળ પ્રાણી માત્રન પકવે છે, કાળ પ્રજાઓને સંહારે છે
અને કાળ જ સુનેવાને જાગૃત કરે છે, અર્થાત્ કાળ જ એકલો
નહિ ઉઠ્ઠાંધી શકાય એવો છે. ૭

न पश्यति च जन्मांधः कामांधो नैव पश्यति ।

न पश्यति मदोन्मत्ता अर्थी दोषाश्च पश्यति ॥૮॥

જન્માંધ, કામાંધ, મદોન્મત્ત અને સ્વર્થી પોતાના
દોષ દેખતા નથી. ૮

સ્વયં કર્મકરોત્યાત્મા સ્વયં તત્કલમશ્રુતે ।

સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે સ્વયં તસ્માદ્વિમુચ્યતે ॥૧૫॥

આત્મા પોતે જ કર્મ કરે છે, પોતજ તેનાં ફળ ભોગવે છે, પોતે જ સંસારની ઘટમાળમાં ફરે છે અને પોતે જ પોતાનાં કર્મવડે તેમાંથી છૂટે છે. ૯

રાજસાદ્કૃતં પાપં રાજઃ પાપં પુરોહિતઃ ।

ભર્તા ચ સ્ત્રીકૃતં પાપં શિષ્યપાપં ગુરુસ્તથા ॥૧૦॥

નાતિ માં નહિ રાજેન્દ્રી પ્રજાનુ (રાજ્યનું) પાપ રાજને લાગે છે રાજને સારે માગે ચાલવાની શિક્ષા નહિ આપવાથી પુરોહિતને રાજનુ પાપ થોડે છે, સ્ત્રીએ કરેલું પાપ તેના સ્વામીને લાગે છે અને સુનીતિ નહિ શીખવાડેલા શિષ્યે કરેલું પાપ તેના ગુરૂને લાગે છે. ૧૦

ઋણકર્તા પિતા શત્રુર્માતા ચ વ્યભિચારિણી ।

માર્યા રૂપવતી શત્રુઃ પુત્રઃ શત્રુરપંડિતઃ ॥૧૧॥

દેવુ કરનાર બાપ, વ્યાભેય શિષ્ટી મા, રૂપવતી સ્ત્રી અને મૂર્ખ છેકરો શત્રુ સમાન બાલુવો.

લુબ્ધમર્થેન ગૃહ્ણીયાત્ સ્તબ્ધમંજલિકર્મણા ।

મૂર્ખ છંદાનુવૃત્ત્યા ચ યથાર્થત્વેન પંડિતમ્ ॥૧૨॥

લોભીઆને ધનથી, ગર્વીને નમી પડીને, મૂર્ખને હાથ હા કરીને અને વિદ્વ ન હોય તેને યથાર્થ કહીને વશ કરવો. ૧૨
વરં ન રાજ્યં ન કુરાજરાજ્યં વરં ન મિત્રં ન કુમિત્ર મિત્રમ્ ।
વરં ન શિષ્યો ન કુશિષ્યશિષ્યો વરં ન દારા ન કુદારદારાઃ ॥
નહાઈ રાજ્ય હોય તેના કરતાં રાજ્ય ન હોય તે સાઈ,

કુમિત્રના કરતાં મિત્ર ન હોય તે સારો, નકામ શિષ્ય કરતાં શિષ્ય ન હોય તે સારો અને કુલટઃ સ્ત્રી કરતાં સ્ત્રી ન હોય એજ આદે. ૧૩

કુરાજરાજ્યેન કૃતઃ પ્રજાસુખં કુમિત્રમિત્રેણ કૃતોસ્તનિર્વૃત્તિઃ ।
કુદારદારૈશ્ચ કૃતો ગૃહેરતિઃ કુશિષ્યમધ્યાપયનઃ કૃતો વશઃ ॥

નકારા રાજ્યના રાજ્યમાં પ્રવેશને સુખ કયાંથી હોય, તેમ નકારા મિત્રમાં વાતનો વિસામો પણ કયાંથી હોય ? વળી નકારી સ્ત્રી હોય તો ઘર ઉપર પ્રીતિ પણ કયાંથી થાય તેમ જ નકારા શિષ્યને ભણાવવામાં નથી પણ કયાંથી મળે ? અર્થાત્ નહિ જ. ૧૪

સિંહાદેકં વક્રાદેકં શિક્ષેચ્ચત્વારિ કુકૃટાત્ ।

વાયસાત્ પંચશિક્ષેચ્છટ્શૂનસ્રીણિ ગર્દભાત્ ॥૧૬

સિંહમાંથી અને બગલામાંથી એક એક, કુકડામાંથી ચાર, કાગડામાંથી પાંચ, કુતરામાંથી છ અને ગધેડામાંથી ત્રણ ગુણુ માણુસે લેવા જેવા છે. ૧૫

પ્રભૂતં કાર્યમલ્લં ચ યો નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।

સર્વારંભેણ તત્કાર્યં સિંહાદેકં પ્રવક્ષતે ॥૧૬॥

માણુસ મોટું કે નાનું જે કાર્ય કરવા ઇચ્છતો હોય તે તેણે સિંહના આથલી ગુણુની માફક ખંતથી પાર પાડવું. ૧૬

ઇન્દ્રિયાણિ ચ સંયમ્ય વક્ષત્ વંદિતો નરઃ ।

દેશકાલબલં જ્ઞાત્વા સર્વકર્ત્ર્યાણિ સાધયેત્ ॥૧૭॥

ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખી પોતાનું બળ અને દેશકાળ જોઈને બગલાની માફક ડાહ્યા માણુસે સર્વ કાર્યો સાધવાં. ૧૭

પ્રત્યુત્થાનં ચ યુદ્ધં ચ સંવિભાગં ચ વંધુષુ ।

સ્વયમાક્રમ્ય ધુંજીત શિક્ષેચ્છતારિ કુક્કુટાત્ ॥૧૮॥

વહેલા ઉઠવું, યુદ્ધમાં તત્પર રહેવું, ખંધુ જનને ભાગ પાડી આપવો અને પોતાના પરાક્રમથી રળેણું હોય તે ખાવું, એ ચાર ગુણ માણસે કુકડાના શીખવા.

ગૂઢનૈથુનધીરત્વં કાલે કાલે ચ સંગ્રહમ્ ।

અપ્રમત્તમવિશ્વાસં પંચ શિક્ષેચ્છ વાયસાત્ ॥૧૯॥

રતિસંગ શુભ રાખવો, ધૈર્ય રાખવું, કાળ કાળની પ્રતિક્ષા કરતા રહેવું, જરા પણ આલસ્ય રાખવું નહિ, તેમ કોઈ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ, એ પાંચ ગુણ કાગડાના શીખવા. ૧૯

વહ્વાશી સ્વલ્પસંતુષ્ટઃ સનિદ્રો લઘુવેતનઃ ।

સ્વામિભક્તશ્ચ શૂરશ્ચ ષડેતે શ્વાનતો ગુણાઃ ॥૨૦॥

પુષ્કળ ખાવું, થોડું ખાવાનું મળે તોપણ સંતોષ રાખવો,* ખુબ ઉધવું, છતાં સહેજમાં જાગ્રત થઈ જવું, સ્વામી ભક્ત અને શૂરવીર થવું, એ છ ગુણ કુતરામાંથી શીખવા. ૨૦

સુશ્રાંતોઽપિ વહેદ્ધારં શીતોષ્ણં ન ચ પશ્યતિ ।

સંતુટ્થશ્ચરતે નિત્યં ત્રીણિ શિક્ષેચ્છ ગર્દભાત્ ॥૨૧॥

થાકને નહિ ગણકારતાં ભાર વહેવો, ટાઢ તાપ સહેવાં ને હંમેશા સંતુષ્ટ રહેવું, એ ત્રણ ગુણ માણસે ગધેડાના લેવા. ૨૧

ય एतान् વિશતિ ગુણાનાચરિષ્યતિ માનવઃ ।

કાર્યાવસ્થાસુ સર્વાસુ હજેયઃ સ ભવિષ્યતિ ॥૨૨॥

એક સિંહનો, એક બગલાના, ચાર કુકડાના, પાંચ કાગ-

* જાંતને જેમ થોડામા થોડું પાણી જેમએ છે તેમ કુતરાને થોડામાં થોડું ખાવાનું જેમએ છે.

ડાના, છ કુતરાના અને ત્રણ ગધેડાના મળીને જે વીસ ગુણુ પ્રાણીઓમાંથી લેવાના કહ્યા છે, તે ગુણુ જેનામાં હોય તેને ખાંધાં કામમાં જયજ મળે છે. ૨૨

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये षष्ठोऽध्यायः ॥

अध्याय ७ मां.

अनर्थनाशं मनस्तापं गृहिणीजरितानि च ।

नीचवाक्यं अपमानं मतिमान् प्रकाशयेत् ॥ ૧ ॥

પૈસા ગુમ વ્યો હોય તે, મનનો તાપ, પોતાની સ્ત્રીનું ચરિત્ર, નીચ વચન અને કોઈએ અપમાન કર્યું હોય તે, બુદ્ધિમાન માણસે બહાર કરવું નહિ ૧

धनयान्प्रयोगेषु विद्यासंग्रहणेषु च ।

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥ ૨ ॥

લેવટ દેવડમાં, ભણવાના, જમવાના અને વ્યવહારમાં શરમ નહિ રાખનારોજ સુખી થાય છે. ૨

संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तिवेतसाम् ।

न चैतद्गनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ ૩ ॥

સંતોષ રૂપાં અમૃતથી જે તૃપ્ત રહે છે તેને સુખ અને શાંતિ બેઉ મળે છે, અને જે માણસ લોભથી આમ તેમ વળખાં મારે છે તે કદાપિ સુખીઓ થતો નથી અને તેને જાંપે વળતો નથી.

संतोषस्त्रीषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने ।

त्रिषु चैवे न कर्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥ ૪ ॥

પોતાની સ્ત્રીમાં, પોતાને મળેલા લોજનમાં અને પોતાને મળેલા ધનમાં, માણસે સંતોષ રાખવો પણ અભ્યાસમાં, તપમાં

અને હાનમાં કહી પણ સંતોષ રાખવો નહિ. ૪

વિમ્વયોર્વિમ્વન્હોશ્ચ દંપત્યોઃ સ્વામીભૃત્યયોઃ ।

અંતરેણ ન ગંતવ્યં હરસ્ય વૃષભસ્ય ચ ॥૫॥

એ પ્રાક્ષણો, પ્રાક્ષણ અને અગ્નિ, સ્ત્રી અને પુરૂષ, સ્વામી અને સેવક તેમજ શંકર અને તેમના નંદીની વચમાં થઈને જવું નહિ. ૫

પાદાભ્યાં ન સ્પૃશેદગ્નિં ગુરું બ્રાહ્મણમેવ ચ ।

નૈવ ગાં ન કુમારીં ચ ન વૃદ્ધં ન શિશું તથા ॥૬॥

અગ્નિ, ગુરૂ, પ્રાક્ષણ, ગાય, કુમારી, વૃદ્ધ અને બાળક, એ સાતને કદાપિ પણ પગ લગડવો નહિ. ૬

શકટાત્ પંચહસ્તેન દશહસ્તેન વાજિનઃ ।

હસ્તિહસ્તસહસ્રેણ દેશત્યાગેન દુર્જનાત્ ॥૭॥

ગાડાથી પાંચ હાથ, ઘોડાથી દશ હાથ, હાથીથી હજાર હાથ અને દુર્જનથી તે બહુવ્ર દૂર રહેવું. અર્થાત્ દુર્જનથી દૂર રહેવાને દેશ ત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ કરવો. ૭

ગજોડ્ધ્યંકુશમાત્રેણ વાજીં હસ્તેન તાઙ્યતે ।

શૃંગી લકુટહસ્તેન સ્વહૃગહસ્તેન દુર્જનઃ ॥૮॥

હાથીને અંકુશથી, ઘોડાને હાથથી, શીંગડાવાળાં પ્રાણીને (બળદ) ને લાકડીથી-પરોણાથી અને દુર્જનને ખડગથી મારવો.

તુષ્યંતિ ભોજને વિપ્રા મયૂરા ઘનગર્જને ।

સાધવઃ પરસંપત્તૌ સ્વભાઃ પરવિપત્તિષુ ॥૯॥

પ્રાક્ષણો ભોજનથી, મયૂરો વરસાદની ગર્જનાથી અને સાધુ પુરૂષો જ્વારે પરની સંપત્તિ જોઈને પ્રસન્ન થાય છે,

ત્યારે બળ માણસો પક્ષી આપત્તિ બેધને ખુશી થાય છે. ૯

અનુલોભેન વલ્લિનં પ્રતિલોભેન દુર્જનમ્ ।

આત્મતુલ્યબલં શત્રુ વિનયેન બલેન વા ॥૧૦॥

બળવાનને અનુનયથી, દુર્જનને સામા થઈને અને જે પોતાના જેવોજ બળવાન હોય તેને વિનય અથવા બળથી વશ કરવો. ૧૦

વાહવોવીર્યં બલં રાક્ષો બ્રાહ્મણોબ્રહ્મવિદ્વલી ।

રૂપયૌવનમાધુર્યં સ્ત્રીણાં બલમનુત્તમમ્ ॥૧૧॥

સૈન્ય અને પોતાના હાથ એ રાજાનું, પ્રધાને ભણ્ણવું એ બ્રાહ્મણનું અને રૂપ, યૌવન તથા માધુર્ય એ સ્ત્રીનું સર્વોત્તમ બળ છે. ૧૧

નાત્યંતસરલૈર્ભાવ્યં ગત્વા પદય વનસ્થલીમ્ ।

છિદ્યંતે સરલાસ્તત્ર કુબ્જાસ્તિષ્ઠંતિ પાદપાઃ ॥૧૨॥

અત્યંત સરલ ભાવથી વર્તવું નહિ, કારણ કે અત્યંત સરળતાથી વર્તનારાં જાડને વનમાં જઈને જોશો તો તે ધીયા-રાના હાથ-ડાળાં લોકોએ કાપી નાંખેલાં હોવાથી બોડાં રોડાં થઈ ઉભેલાં જોશો, અર્થાત્ કંઈ નહિ તો કુંફવાડો તો રાખવોજ. ૧૨

યત્રોદકં તત્ર વસંતિ હંસા સ્તથૈવ શુષ્કં પરિવર્જયંતિ ।

ન હંસતુલ્યેન નરેણ ભાવ્યં પુનસ્ત્યજંતે પુનરાશ્રયંતે ॥૧૩॥

જે તળાવમાં પાણી હોય છે ત્યાં હંસો વસે છે અને પાણી સુકાઈ જતાં તેને તણ દે છે, પરંતુ સારા માણસોએ તેમ કરવું નહિ; વારંવાર છોડી જવું અને ફરી ફરીને ખાધું તેને આશ્રયે જવું, એ સુદ માણસનું કામ નથી. ૧૩

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तद्वागोदरस्थस्थानां परित्स्त्रव इवांभसाम् ॥१४॥

જેમ તળાવની અંદરના પાણીનો પરિસ્ત્રવ પાણીના વધારા રૂપ નિવરે છે, તેમ પેદા કરેલું ધન દાનમાં વાપરવાથી ઘટતું નથી, પરંતુ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૪

स्वर्गस्थितानामिह जीवलोके चत्वारि चिन्हानि वसन्ति देहे ।

दानप्रसंगो मधुरा च वाणी देवार्चनं ब्राह्मणतर्पणं च ॥१५॥

આ જીવ લોકમાં રહેવા છતાં સ્વર્ગ લોકના વાસી હોય એવા માણસોનાં—દાન આપવું, મીઠું બોલવું, દેવાર્ચન કરવું અને બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત રાખવા એ ચાર ચિહ્ન છે. ૧૫

अत्यंतकोपः कटुका च वाणि दरिद्रता बंधुजनै च वैरम् ।

नीचप्रसंगः कुलहीनसेवा चिन्हानि देहे नरक स्थितानाम् ॥

અત્યંત કોપ, કટવી વાણી, દરિદ્રતા, પોતાના બંધુજન ઉપર વેર, હલકા માણસોની સેવત અને કુલહીન માણસની સેવા એટલાં વાનાં આ લોકમાં રહેલા હોવા છતાં નરકવાસી-ઓનાં ચિહ્ન છે, એમ જાણવું. ૧૬

गम्यते यदि मृगेंद्रमंदिरं लभ्यते करिकपोलमौक्तिकम् ।

जंबुकालयगते च लभ्यते वत्सपुच्छखरचर्मखंडनम् ॥१७॥

સિંહની ઝાડ આગળ જઈએ તો ત્યાંથી હાથીના કુંભસ્થ-
જોનાં મોતી પ્રાપ્ત થાય છે, અને શિઆળની ઝાડ આગળ જઈએ
તો ત્યાંથી ગધેડાના પુંછડાના કકડા, આમડાના કકડા વગેરે
ખરાબ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

शूनः पुच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना ।

ન ગુહ્યગોપને શક્તં ન ચ દંશનિવારણે ॥૧૮॥

વિદ્યા વગરનું જીવન તે કુતરાની પુંછડીની માફક વ્યર્થ છે, કારણ કે કુતરાની પુંછડી છે તે નથી તેની પુંઠ ઠાંકવાના કામમાં આવતી, કે નથી માખો ઉરાડવાના કામમાં આવતી. ૧૮

વાचाં શૌચં ચ મનસઃ શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

સર્વભૂતદયાશૌચમેતચ્છૌચં પરાર્થિનામ્ ॥૧૯॥

વાણીની અને મનની શુદ્ધતા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ અને સર્વ પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા એટલી જે પવિત્રતાઓ છે તે પોતાનું તેમજ પરનું કલ્યાણ કરનારી છે. ૧૯

પુષ્પે ગંધં તિલે તૈલં કાષ્ઠે વનિઃ પયો ઘૃતમ્ ।

ફલૌ ગુડં તથા દેહે પશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥૨૦॥

પુષ્પમાં સુગંધી, તલમાં તૈલ, લાકડામાં દેવતા, દ્રુધમાં ઘી, ને જેમ શેલડીમાં ગોળ રહેલો છે તેમ આ દેહમાંજ આત્મા રહેલો છે, તે ડાહ્યા માણસે વિવેકથી જાણી લેવું. ૨૦

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये सप्तमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૮ મો.

अधमा धनमिच्छन्ति धनं मानं च मध्यमाः ।

उत्तमा मोक्षमिच्छन्ति मोक्षो हि महतां धनम् ॥૧॥

અધમ માણસો ધન ઇચ્છે છે, મધ્યમ માણસો ધન અને માનની ઇચ્છા રાખે છે અને જેઓ ઉત્તમ છે, તેઓ તો મોક્ષની ઇચ્છાજ રાખે છે કારણ કે મોક્ષ એજ મોટા માણસોનું ધન છે.

दीपो भक्षयते ध्वातं कज्जलं च प्रसूयते ।

यदन्नं भक्षयोज्ज्वलं जायते तादृशी प्रजा ॥૨॥

દીલો જેમ આધારનું લક્ષણ કરીને કાળજીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જેવું અન્ન ખાવામાં આવતું હોય તેવીજ માણસને પ્રજ્ઞ થાય છે. ૨.

તૈલાભ્યંગે ચિતા ધૂમે મૈથુને શૌરકર્મણિ ।

તાવદ્ભવતિ ચાંડાલો યાનતુલ્લાનં સમાચરેત્ ॥૩॥

મર્દન કરેલું હોય, ચિતાની ધુમ્મસી લીધી હોય, રતિ-સંગ કરેલો હોય ને હજમત કરાવેલી હોય ત્યાં સુધી માણસ ચાંડાળ ગણાય છે. તે જ્યારે નહાય છે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. ૩

અર્જીર્ણે મેષજં વારિર્જીર્ણ વારિર્બલપ્રદમ્ ।

ભોજને ચામૃતં વારિર્ભોજનાતે વિષપ્રદમ્ ॥૪॥

અર્જુન ઉપર પાણી ઐષધ જેવું, પચી ગયેલા ઉપર પાણી ખજ આપનારું, ભોજનની ઉપર પાણી અમૃત જેવું અને ભોજનની પછી પાણી પીવું એ ઊર જેવું જાણવું. ૪

હતં જ્ઞાનં ક્રિયાહીનં હતશ્ચાજ્ઞાનતો નરઃ ।

હતં નિર્ણાયકં સૈન્યં સ્ત્રિયો નષ્ટા હ્યર્ભર્તૃકાઃ ॥૫॥

ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન, અજ્ઞાન માણસ, નાયક વગરનું સૈન્ય અને જેને માથે ધણી ન હોય તે સ્ત્રી નાશ પામ્યા સમાન છે.

વૃદ્ધકાલે મૃતા માર્યા વંધુહસ્તગતં ધનમ્ ।

ભોજનં ચ પરાધીનં તિસ્રઃ પુંસાં વિઢંબના ॥૬॥

વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્ત્રીનું મરણ, ભાઈને હાથ ગયેલું ધન અને પારકું ભોજન, એ ત્રણના જેવું પુરૂષને માટે કોઈ દુઃખજ નથી.

અગ્નિદોષં વિના વેદા ન ચ દાનં વિના ક્રિયામ્ ।

ન ભાવેન વિના સિદ્ધિસ્તસ્માજ્ઞાનો હિ કારણમ્ ॥૭॥

વેદજ્ઞાન વચ્ચરને અગ્નિહોત્ર, ક્રિયા વચ્ચરનું હાથ, અને ભાવ
વગરની સિદ્ધિ કંઈજ કામનાં નથી, માટે ભાવની આવશ્યકતા છે.

કાષ્ઠપાષાણધાતુનાં કુલા ભાવેન સેવનમ્ ।

શ્રદ્ધયા ચ તથા સિદ્ધિસ્તસ્ય વષ્ણુમસાદતઃ ॥૮

લાકડાની, પાષણની કે ધાતુની મૂર્તિને પણ જો ભાવથી
પૂજી હોય તો ભગવાનની કૃપાથી તે શ્રદ્ધા ફળ્યા વગર રહેતી નથી.

ન દેવો વિચિત્રે કાષ્ઠે ન પાષણે ન મૃષ્ણયે ।

ભાવે हि विचिત્રે देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥૯

લાકડામાં, પથ્થરમાં કે માટીની મૂર્તિમાં દેવ રહેલો નથી,
પરંતુ ભાવ છે તે જ દેવ છે, માટે ભાવનીજ આવશ્યકતા છે.

शान्तितुल्यं तपो नास्ति न संतोषात् परं सुखम् ।

न तृष्णायाः परो व्याधिर्न च धर्मो दया परः ॥૧૦

શાંતિના જેવું તપ, સંતોષના જેવું સુખ, તૃષ્ણાના જેવો
વ્યાધિ અને દયાના જેવો ધર્મ કોઈ ધર્મ નથી. ૧૦

क्रोधो वैवस्वतो राजा तृष्णा वैतरणी नदी ।

विद्या कामदुधा धेनुः संतोषो नंदनं वनम् ॥૧૧

ક્રોધ યમરાજા જેવો છે, તૃષ્ણા વૈતરણી નદી જેવી છે,
વિદ્યા કામદુધા ગાયના જેવી છે અને સંતોષ છે તે નંદનવન
જેવો આનંદસ્થાન છે. ૧૧

गुणो भूषयते रूपं शीलं भूषयते कुलम् ।

सिद्धिर्भूषयते विद्यां भोगो भूषयते धनम् ॥૧૨॥

ગુણ રૂપને શોભાવે છે, શીલ કુળને શોભાવે છે, સિદ્ધિ
વિદ્યાને શોભાવે છે અને ભોગ ધનને શોભાવે છે. ૧૨

નિર્ગુણસ્ય હતં રૂપં કુશીલસ્ય હતં કુલમ્ ।

અસિદ્ધસ્ય હતા વિદ્યા લ્લભોગેન હતં ધનમ્ ॥૧૩

નિર્ગુણનું રૂપ, નકારી વર્તણૂકવાળાનું કુળ, જેનું કંઈ કુળ ન હોય એવી વિદ્યા અને જેનો ઉપભોગ થતો ન હોય તે ધન નકામું છે, એમ બાણુવું. ૧૩

શુદ્ધં ભૂમિગતં તોયં શુદ્ધા નારી પતિવ્રતા ।

શુચિઃ ક્ષેમકરો રાજા સંતોષી બ્રાહ્મણઃ શુચિઃ ॥૧૪

જમીન ઉપર પડેલું પાણી, પતિવ્રતા સ્ત્રી, પ્રભુનું હિત કરનાર રાજા અને સંતોષી બ્રાહ્મણને શુદ્ધ બાણુવાં. ૧૪

અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ સંતુષ્ટાશ્ચ મહીભૃતઃ ।

સલજ્ઞા ગણિકા નષ્ટા નિર્લજ્ઞા ચ કુલાંગના ॥૧૫

અસંતોષી બ્રાહ્મણ અને સંતોષી રાજા નાશ પામે છે, તેમજ લજ્જાળુ ગણિકા અને નિર્લજ્જ સ્ત્રી પણ નાશ પામે છે.

કિં કુલેન વિશાલેન વિદ્યાહીનેન દેહિનામ્ ।

દુષ્કુલીનોપિ વિદ્યાવાન્ સ દેવૈરપિ પૂજ્યતે ॥૧૬

મોટા કુળનો માણસ હોય પરંતુ વિદ્યાહીન હોય તો તે શા કામનો? સારા કુળનો ન હોય પરંતુ વિદ્વાન હોય તો તે દેવથી પણ પૂજાય છે. ૧૬

વિદ્વાન્ પ્રશસ્યતે લોકે વિદ્વાન્ સર્વત્ર ગૌરવમ્ ।

વિદ્યાયા લભતં સર્વં વિદ્યા સર્વત્ર પૂજ્યતે ॥૧૭

વિદ્વાનનાં લોકોમાં વખાણ થાય છે, વિદ્વાનનું સર્વત્ર ગૌરવ મનાય છે, વિદ્યાથી સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિદ્યા સર્વ ઠેકાણે પૂજાય છે. ૧૭

રૂપયૌવનસંપન્ના વિશાલકુલસંભવાઃ ।

વિદ્યાહીના ન શોભંતે નિર્ગંધા इव किंशुकाः ॥૧૮

રૂપ યૌવન સંપન્ન હોય, વિશાળ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો
હોય પરંતુ વિદ્યા વગરનો હોય તે નિર્ગંધ આખરાના કૂલની
માફક કયાંય પણ શોભતો નથી. ૧૮

मांसभक्षैः सुरापानैर्मूर्खैश्चाक्षरवर्जितैः ।

पशुभिस्तैर्नराकारैर्भારाक्रांता च मेदिनि ॥૧૯

માંસભક્ષી, દારૂડીઆ અને નિરક્ષર મૂર્ખ માણસો છે તે
નરાકારે (માણસના આકારે) ઢોર જેવા હોઈ ખાલીજ આ
પૃથ્વી ઉપર ભાર કરનારા છે. ૧૯

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये अष्टमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૯ મો.

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषवच्यज ।

क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद् भज ॥૧॥

જો મુક્તિની ઇચ્છા હોય તો હે ભાઈ ! વિષયોને વિષ
જેવા ગણી તેમનો ત્યાગ કર અને ક્ષમા, આર્જવ, દયા, સંતોષ
અને સત્યને અમૃત જેવાં ગણીને ભજ. ૧

परस्परस्य मर्माणि ये भाषंते नराधमाः ।

त एव विलयं यांति बल्मिकोदरसर्पवत् ॥૨

જે અધમ માણસો એક બીજાનાં છિદ્ર ઉઘાડે છે તે રાફડા-
ની અંદર જેમ સાપ મરણ પામે તેમ માંહેમાંહે કપાઈ મરે છે.

गंधः सुवर्णे फलमिक्षुदंडे नाकारि पुष्पं खलु चंदनस्य ।

विद्वान् धनाढ्यो नृपदीर्घजीवी धातुः पुरा कोपि न बुद्धिदोऽभूत्

સુવર્ણમાં સુગંધી, શેલડીને ફળ, ધાતુને ફૂલ, વિદ્વાન
ધનિક અને રાજા ચિરંજીવી હોતો નથી, કારણ કે જ્યારે તેમને
ઉત્પન્ન થયા ત્યારે બ્રહ્માને એવી બુદ્ધિ આપનાર કોઈ ન હતું.
સર્વોપધીનામમૃતા પ્રધાના સર્વેષુ સૌખ્યેષ્વજ્ઞનં પ્રધાનમ્ ।

સર્વેન્દ્રિયાણાં નયનં પ્રધાનં સર્વેષુ ગાત્રેષુ શિરઃ પ્રધાનમ્ ॥૪

સર્વ ઔષધિઓમાં અમૃત, સર્વ સુખમાં ખાલુ, સર્વ
ઇન્દ્રિયોમાં આંખો મુખ્ય છે અને સર્વ અંગોમાં માથું મુખ્ય છે.
દૂતો ન સંચરતિ શ્વે ન ચલેચ્ચ વાર્તા પૂર્વ ન જલ્પિતમિદં ન ચ
સંગમોસ્તિ । વ્યોમ્નિ સ્થિતં રવિશશિગ્રહણં પ્રશસ્તં જાનાતિ યો
દ્વિજવરઃ સ કથં ન વિદ્વાન્ ॥૫॥

આકાશમાં દૂત જઈ શકતો નથી, કોઈ સંદેશો ચલાવી
શકતો નથી, કોઈ ત્યાંનું બિચ્છ બાખતું નથી, તેમ ત્યાંના કા-
ઈની કોઈને બુલાકાત પણ થઈ શકતી નથી, તેમ છતાં ત્યાં
રહેલા રવિ શશિનાં ગ્રહણો બેબો બોલે છે, તે બ્રહ્માણે કેમ
વિદ્વાન ન કહેવાય ? ૫

વિદ્યાર્થી સેવકઃ પાન્થઃ શુધાર્તો ભયકાતરઃ ।

ભાંડારી પ્રતિહારી ચ સપ્તસુપ્તાન્ બોધયેત્ ॥૬॥

વિદ્યાર્થી, સેવક, મુસાફર, બૂખ્યો, બીનેલો, ભંડારી અને
પ્રતિહારી, એ સાત બધુને સુતેલા હોય તો પણ જગાડવા. ૬

અર્હિ નૃપં ચ શાર્દૂલં શૂટિં ચ બાલકં તથા ।

પરંથાનં ચ મૂર્સં ચ સપ્તસુપ્તાન્ બોધયેત્ ॥૭॥

સાપ, શંભ, વાઘ, બુટિ (એક બાતમે છય) બાળક અને
પરંથાન કુતરો એ સાત બધુને સુતેલા હોય તો જગાડવા નીકે.

અર્વાષીતાશ્ચ ધૈર્વેદા સ્તથા સુદ્રાજમોજિનઃ ।

તે દ્વિજા કિં કરિષ્યંતિ નિર્વિષા ઇવ પક્ષગાઃ ॥૮॥

અર્થને માટે જે વેદ ભણેલા છે તથા જે શૂદ્રનું અજ્ઞાનને છુટે છે તે બ્રાહ્મણો એવ પગરના સાપની માફક કું કરી શકે છે ?

યસ્મિન્ રુષ્ટે ભયં નાસ્તિ તુષ્ટે નૈવ ધનાગમઃ ।

નિગ્રહોનુગ્રહો નાસ્તિ સરુષ્ટઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૯॥

જેના રૂઠ્યનો ભય ન હોય તેમ જેના નુકસાથી કંઈ લાભ ન હોય તેમ જેનાથી નિગ્રહ (બંધન) કે અનુગ્રહ થઈ શકે તેમ હોય નહિ, એવો માણસ રૂઠ્યો હોય તોયે શું ને રીઝ્યો હોય તોયે શું ? અર્થાત્ તે કંઈ કરી શકતો નથી. ૬

નિર્વિષેणाપિ સર્પેણ કર્તવ્યા મહતી કળા ।

વિષમસ્તુ ન चाप्यस्तु घटाटोपो भयंकरः ॥૧૦॥

નિર્વિષ સાપે પણ મોટી કુંડમાંડીને કુંડલાડો તો મારવો, કારણ કે વિષ હોય કે ન હોય તો પણ ઘટાટોપ-આડંબરથી સામાને ભય ઉત્પન્ન કરાય છે. ૧૦

પ્રાતઃપ્રૂતપસંગેન મધ્યાન્હે સ્ત્રી પ્રસંગતઃ ।

રાત્રૌ ચોરપસંગેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ॥૧૧॥

સવારનો કાળ દ્યુત પ્રસંગથી (ભારતના શ્રવણ મનનમાં) મધ્યાહ્ન સ્ત્રી પ્રસંગથી (સંસાર ચિત્રવાળા રામાયણના શ્રવણ મનનમાં) અને રાત્રિ ચોર પ્રસંગથી (માખણ ચોર એવા શ્રી કૃષ્ણના ચારિત્રના શ્રવણ મનનમાં) બુદ્ધિમાન માણસ આગે છે.

શ્લુઘંઠાસ્તિલાઃ શૂદ્રાઃ કાન્તા કાંચનમેદિની ।

ચંદનં દધિ તામ્બૂલં મર્દનં ગુણવર્દનમ્ ॥૧૨

શેલડી, તલ, શૂદ્ર, સ્ત્રી, સોનું, જમીન, ચંદન, દહીં અને તાંબુલ એટલાં વાનાં જેમ વધારે કચરાય તેમ વધારે ગુણ કરે. દરિદ્રતા ધીરતયા વિરાજતે કુવસ્ત્રતા શુભ્રતયા વિરાજતે ।

કદન્નતા ચોષ્ણતયા વિરાજતે કુરૂપતા શીલતયા વિરાજતે ॥

દરિદ્રતામાં ધીરજ રાખવી, ફાટેલાં કપડાં પણ સ્વચ્છ રાખવાં, ખડ ધાન ઉનું ઉનું ખાવું અને રૂપ હોય નહિ તો પણ શીલ રાખવું, તો તે શેલે છે. ૧૩

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिप्रमुखाये नवमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૧૦ મો.

धनहीनो न हीनश्च धनिकः स सुनिश्चयः ।

विद्यारत्नेन यो हीनः स हीनः सर्ववस्तुषु ॥૧॥

ધનહીન હોય પણ વિદ્યાન હોય તો તે હીન ગરીબ નહિ, પરંતુ ધનવાળો છે એમ જાણવું, કારણ કે વિદ્યા રૂપી રતનથી હીન હોય તે જ સર્વ વસ્તુથી હીન ગણાય છે. ૧

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।

शास्त्रपૂतं वदेद्वाक्यं मनः पूतं समाचरेत् ॥૨॥

જોઈને પછી પગકું ભરવું, વસ્ત્રથી ગાળીને પછી પાણી પીવું, શાસ્ત્રનો વિચાર કરીને પછી વાક્ય બોલવું અને મનથી કર્તવ્યોક્તવ્યનો વિચાર કરીને પછી જે કામ કરવું તે કરવું.

सुखार्थी चेत्त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत्त्यजेत् सुखम् ।

सुखार्थीनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थीनः सुखम् ॥૩॥

સુખાર્થી હોયએ તો વિદ્યાનો ત્યાગ કરવો, કારણ કે સુખા-

થીને વિદ્યાનો લાભ થતો નથી, અને જો વિદ્યાર્થી હોમએ તો સુખનો ત્યાગ કરવો, કારણકે વિદ્યાર્થીને સુખ મળતું નથી.

કવયઃ કિન્ન પश्यંति કિન્ન कुर्वंति योषितः ।

મધ્યાપાઃ કિન્ન જલ્યંતિ કિન્ન ભક્ષંતિ વાયસાઃ ॥૪॥

કવિઓ શું નથી દેખતા, સ્ત્રીઓ શું નથી કરતી, છાકટા શું નથી ખડખડતા, અને કાગડા શું નથી ખાતા ? અર્થાત્ તેઓ બધુંએ બુધ્ધિ છે, સૌ કરે છે, ગમે તેમ બોલે છે અને હરેક વસ્તુ ખાય છે.

रंकं करोति राजानं राजानं रंकमेव च ।

धनिनं निर्धनं चैव निर्धनं धनिनं विधिः ॥૫॥

ઈશ્વર રંકને રાજા અને રાજાને રંક તેમજ ધનિકને ગરીબ અને ગરીબને સહેજમાં ધનિક-પૈસાદાર બનાવી દે છે.

लुब्धानां याचकः शत्रुर्मूर्खाणां बोधको रिपुः ।

जारस्त्रीणां पतिः शत्रुश्चોराणां चंद्रमारिपुः ॥૬॥

લોભીને માગનારો, મૂર્ખને ઉપદેશ આપનારો, જારસ્ત્રીને પતિ અને ચોરાને અંદ્રમા દુશ્મન જેવો લાગે છે. ૬

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।

ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥૭॥

જેમનામાં વિદ્યા, તપ, દાન, જ્ઞાન, શીલ, ગુણ કે ધર્મ કંઈ પણ નથી, તેઓ આ મૃત્યુલોકમાં પૃથ્વીને માત્ર ભાર કરનારા જ નહિ, પરંતુ મનુષ્ય રૂપે પણ જેવા છે, એમ જાણવું.

अंतःसारविहीनानामुपदेशो न जायते ।

मलयाचलसंसर्गात् न वैष्णुश्चंदनायते ॥૮॥

મલયાચળના સંસર્ગથી જેમ વાંસ ચંદન અર્ધ શકતો નથી, તેમ જેના અંતઃકરણમાં કંઈ સત્ય નથી તેને ઉપદેશ પણ લાગતો નથી. ૮

यस्य नास्ति स्वयं मद्भा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥૯॥

જેને આંખો નથી તેને દર્પણ જેમ કંઈ કામ આવતું નથી, તેમ જેનામાં બુદ્ધિ જ નથી, તેને શાસ્ત્રો પણ ઉપદેશ કરી શકતાં નથી. ૯

दुर्जनं सज्जनं कर्तुमुपायो न हि भूतले ।

अपानं शतधा धૌતं न श्रेष्ठमिद्रિયं भवेत् ॥૧૦॥

દુર્જનને સજ્જન કરવાનો પૃથ્વી ઉપર કંઈ ઉપાય જ નથી. કારણકે અપદ્ધારને સો વાર ધોઈએ તો પણ તે ઉત્તમ ઇન્દ્રિય બનતું નથી, તેમ દુર્જન પણ કદી સજ્જન બનતો નથી. ૧૦

आप्तद्वेषाद्भवेन् मृत्युः परद्वेषाद्भनक्षयः ।

राजद्वेषाद्भवेन्नाશो ब्रह्मद्वेषात् कुलक्षयः ॥૧૧॥

સ્વજનનો દ્રેષ કરવાથી મૃત્યુ થાય છે, પારકાનો દ્રેષ કરવાથી પૈસો નાશ પામે છે, રાજદ્રેષ કરવાથી જાતનો નાશ થાય છે અને બ્રાહ્મણનો દ્રેષ કરવાથી આખા કુળનો ક્ષય થાય છે. ૧૧

वचं वने व्याधगजेन्द्रसेविते दूमालये पत्रफलांबुभोजनम् ।

तृणेषु शय्या शतजीर्णवल्कलं न बंधुमध्ये धनहीनजीवितं ॥

વાઘ અને હાથીથી ભરેલું વન સાઈં, ઝાડ તળે રહેવું, ક્ષણ મૂળ ખાઈને શુભવું, ઘાસને સાથરે મુખું અને કાટ્યાં તુટ્યાં છુગડાં પહેરીને રહેવું, એ બધું સાઈં પરંતુ બંધુજન વચ્ચે ધનહીન અવિત સાઈં નહિ. ૧૨

વિમો દૃક્ષસ્તસ્ય મૂલં ચ સન્ધ્યા વેદઃશાસ્ત્રા ધર્મકર્માણિ પત્રં ।

તસ્માન્મૂલં યત્નતો રક્ષણીયં છિન્ને મૂલે નૈવ શાસ્ત્રા વ પશ્યમ્ ॥

સંધ્યા જેનું મૂળ છે, વેદ જેનાં ડાળાં છે, ધર્મ અને કર્મ જેનાં પાંદડાં છે, એવું બ્રાહ્મણ રૂપી એક વૃક્ષ છે, માટે સંધ્યા જે તેનું મૂળ છે તેનો નાશ ન કરવો, કારણ કે મૂળ નાશ પામે તો પછી ડાળાં ને પાંદડાં વધતાં નથી. ૧૩

માતા ચ કમલા દેવી પિતા દેવો જનાર્દનઃ ।

વાન્ધવા વિષ્ણુમક્તાશ્ચ સ્વદેશે ભુવનત્રયમ્ ॥૧૪॥

જેની માતા લક્ષ્મી છે, જેના પિતા જનાર્દન ભગવાન છે અને વિષ્ણુ ભક્ત જેના ભાઈઓ જેવા છે તેને સ્વદેશ, એજ ત્રણે લોક જેવો છે.

एकवृक्षसमारूढा रात्रौ नानाविहंगमाः ।

प्रभाते दिक्षु गच्छन्ति का तत्र परिदेवना ॥૧૫॥

જેમ જુદી જુદી જાતનાં પંખીઓ રાત્રે એકાદ વૃક્ષ ઉપર એકઠાં થાય છે અને સવારે પાછાં પોતપોતાને માર્ગે પડે છે, તેમ આ સંસાર રૂપી વૃક્ષ ઉપર પણ નાના પ્રકારના જીવો એક બીજાના સંબંધી થઈ એકઠા થાય છે અને જ્યારે કર્મ પુરાં થઈ રહે છે, ત્યારે પોતપોતાને રસ્તે પડી જાય છે, માટે તેમનો કથો શોક કરવો નહિ. ૧૫

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेश्च कुतो बलम् ।

वने सिंहो मदोन्મत्तो जंबुकेन निपातितः ॥૧૬॥

જેનામાં બુદ્ધિ છે તે જ બળવાન છે, અને જેનામાં બુદ્ધિ નથી, તેનામાં બળ છે જ નહિ; કારણ કે બુદ્ધિ રહિત એક મદોન્મત્ત શિંહને બુદ્ધિશાળી શિયાળો માણી નાંખ્યો હતો.

કા ચિંતા મમ જીવને યદિ હરિર્વિશ્વંભરો ગીયતે ।

નોચેદર્ભકજીવનાય જનની સ્તન્યં કથં નિર્મમે ॥

इत्यालोच्य मुद्गमुद्गु र्यदुयते लक्ष्मीपते केवलं ।

त्वत्पादांबुजसेवनेन सततं कालो मया नीयते ॥૧૭

શ્રીહરિ છે તે વિશ્વભર છે અને જો તે વિશ્વભર ન હોય
તો બાળકની આજીવિકા માટે માતાના સ્તનમાં દૂધ કેમ મૂકે ?
અર્થાત્ શ્રીહરિ છે તે સર્વને નિભાવે છે, એમ બાણીને, હે
યદુપતિ ! હે લક્ષ્મીપતિ ! હું તો મારો કાળ સદા સર્વદા આપના
ચરણારવિન્દની સેવામાં જ ગાળું છું. ૧૭

अन्नादशगुणं पिष्टं पिष्टादशगुणं पयः ।

पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादशगुणं घृतम् ॥૧૮

અન્નથી લોટમાં દસગણું, લોટથી દૂધમાં દસગણું, દૂધથી
માંસમાં દસગણું અને માંસથી ઘીમાં દસગણું સત્વ રહેલું છે.

शकेन वर्द्धते रोगो वर्द्धते पयसा तनुः ।

घृतेन वर्द्धते वीर्यं मांसान्मांसं प्रवर्द्धते ॥૧૯

શાકથી રોગ વધે છે, દૂધથી શરીર વધે છે, ઘીથી વીર્ય
વધે છે અને માંસથી માંસ વધે છે. ૧૯

न यत्रास्ति गतिर्वायो रश्मीनां च विवस्वतः ।

तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा ॥૨૦

જ્યાં વાયુની ગતિ નથી અને જ્યાં સૂર્યનાં કિરણો પડતાં
નથી, ત્યાં પણ બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ અપાટણધ પ્રવેશ કરે છે.

छिन्नोपि रोहति तरुः क्षीणोप्युपचीयते पुनश्चंद्रः ।

इति विमृशन्तः संतः संतर्प्यते न विप्लुता लोके ॥૨૧

કાપેલું' ઝાડ ફરીને પલ્લવિત થાય છે અને ક્ષીણ થયેલો અંદ્રમા પણ ફરીને પાછો પૂર્ણ થાય છે, એમ વિચારીને જ સંત લોકો આપત્તિ આવતાં પણ સંતોષ થતા નથી. ૨૧

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।

अपकारिषु यः साधुः ससाधुः सद्भिरुच्यते ॥२२

ઉપકાર કરનાર ઉપર સાધુપણું બતાવનારના સાધુપણામાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી. નવાઈ તેનાજ સાધુપણામાં છે કે જે અપકાર કરનાર ઉપર પણ સાધુપણું બતાવે છે. ૨૨

बालस्यापि रवेः पादा पतंत्युपरि भृशताम् ।

तेजसा सहजातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ॥२३॥

તેજ સાથે જન્મલાને માટે નાની મોટી વયનો કંઈ આધાર રહેતો નથી, કારણ કે તરતનાં પુટેલાં એવાં પણ સૂર્ય-નાશયણનાં કિરણો મોટા રાજાની ઉપર પડે છે. ૨૩

इति श्री बृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये दशमोऽध्यायः ॥

अध्याय ११ मा.

दातृत्वं प्रियवक्तृत्वं धीरत्वमुचितज्ञता ।

अभ्यासेन न लभ्यन्ते चत्वारः सहजा गुणाः ॥१

દાતાપણું, પ્રિય બોલવાપણું, ધીરત્વ અને ઉચિતજ્ઞતા, એ ચાર ગુણો સ્વાભાવિક છે. અભ્યાસથી તે કદી પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. ૧

आत्मवर्गं परित्यज्य परवर्गं समाश्रयेत् ।

स्वयमेव लयं याति यथा राजान्यधर्मतः ॥२

આત્મ વર્ગને તજી જે માન્ય પર વર્ગ — પારશ્રા જતોતો.

આશ્રય લે છે તે જેમ અધર્મથી રાત્ર્ય નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે. ૨

હસ્તિસ્થૂલતનુઃ સ ચાંકુશવશઃ કિં હસ્તિમાત્રાંકુશો ।

દીપે પ્રજ્વલિતે પ્રણયતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ॥

વજ્રેણાપિ હતા પતંતિ ગિરયઃ કિં વજ્રમાત્રાનમાઃ ।

તેજો યસ્ય વિરાજતે સ બલવાન્ સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥

અંકુશ હાથી જેવે સ્થૂલ-મોટો નથી તોપણ હાથી તેને વશ રહે છે, દીવાના જેટલું અંધારું નથી તેમ છતાં તે દીવાથી નાશ પામે છે, વજ્ર પર્વતોના જેટલું મોટું નથી તો પણ તેમને ભાંગીને ભુકે કરી નાંખે છે, માટે જાણવું કે જાડાપણામાં કે મોટાપણામાં નહિ, પરંતુ જેનામાં તેજ છે તેમાંજ બળ છે.

કાલૌ દશસહસ્રાણિ હરિસ્ત્યજતિ મેદિનીમ્ ।

તદર્દ્રં જાહ્નવી તોયં તદર્દ્રં ગ્રામદેવતાઃ ॥૪॥

કલિનાં દસહજાર વર્ષ વીતતાં ભગવાન આ પૃથ્વીને તથા બળ છે, અને પાંચ હજાર વર્ષે ગંગાનું માહાત્મ્ય બળ્ય છે. ૪

ગૃહાસક્તસ્ય નો વિદ્યા નો દયા માંસભોજિનઃ ।

દ્રવ્યલુબ્ધસ્ય નો સત્યં સ્નેહસ્ય ન પવિત્રતા ॥૫

ઘર ઉપર પ્રીતિવાળાને વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી, જેઓ માંસ ભક્ષણ કરનારા છે તેમને દયા હોતી નથી, ધનના લોભીને સત્ય હોતું નથી અને જે સ્નેહ હોય તેને પવિત્રતા હોતી નથી. ન દુર્જનઃ સાધુવદ્ભા મુષૈતિ વહુપ્રકારૈ રપિશિક્ષમાણઃ ।

આમૂલસિક્તઃ પયસા ઘૃતેન ન નિવદ્ધસો મધુરત્વમેવિ ॥૬

લીમડાના મૂળમાં નિત્ય દૂધ સીંચીએ તોપણ જેમ તેમાં

મધુરતા આવતી નથી, તેમ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યા છતાં પણ દુર્જનમાં સાધુતા આવતી નથી. ૬

અંતર્ગતમલો દુષ્ટસ્તીર્થસ્નાનશતૈરપિ ।

ન શુદ્ધયતિ યથા ભાંડં સુરાયાદાહિતં ચ યત્ ॥ ૭

જેમ દાડનું વાસણ દેવતામાં નાંખવા છતાં પણ શુદ્ધ થતું નથી, તેમ જેના અંતરમાં દુષ્ટતા રહેલી છે એવો માણસ પણ, હજારો તીર્થોમાં સ્નાન કરવા છતાંયે શુદ્ધ થતો નથી. ૭

ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણપ્રકર્ષં સતં સદા નિંદતિ નાત્રચિત્રમ્ ।
યથા કિરાતી કરિકુંભલઘ્નં મુક્તાફલં ત્યજ્ય વિમર્તિ ગુજામ્

જેમ ભીલડી પાણીદાર મોતીને નાંખી દઈ ચણા-ડીની માળા પહેરે છે તેમ જે જેના ગુણ પ્રભાવને જાણતું નથી, તે તેને નિંદે એમાં કંઈ વિસ્મય પામવા જેવું નથી. ૮

યસ્તુ સંવત્સરં પૂર્ણં નિત્યં મૌનેન ભુંજતિ ।

યુગકોટિસહસ્રં તુ સ્વર્ગલોકે મહીયતે ॥ ૯

જે બરોબર એક વર્ષ દહાડા સુધી મૌન વ્રતે રહી ભોજન કરે તે હજારો વર્ષ સુધી સ્વર્ગલોકમાં રહે છે. ૯

કામં ક્રોધં તથા લોભં સ્વાદુ શૃંગારકૌતુકે ।

અતિનિદ્રાઽતિસેવા ચ વિદ્યાર્થી હ્રષ્ટ વર્જયેત્ ॥ ૧૦

જેને વિદ્યા ભણવી હોય તેણે કામ, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદિષ્ટ ભોજન, શણગાર, કૌતુક, અતિનિદ્રા અને અતિસેવા, એ આઠ વાનાં તજવાં બેઠાં. ૧૦

અકૃષ્ટફલફૂલાદો વનવાસરતિઃ સદા ।

કુરુતેહરહઃ શ્રાદ્ધં ઋષિવિમઃ સ યચ્યતે ॥ ૧૧

અણુખેડ જમીનમાં થતાં ફળ મૂળનું જે નિત્ય લોજન કરે છે, વનવાસ ઉપર પ્રીતિ રાખે છે અને નિત્ય શ્રાદ્ધ કરે છે, તે પ્રાક્ષણ ઋષિ કહેવાય છે. ૧૧

एकाहारेण संतुष्टः षट्कर्मनिरतः सदा ।

ઋતુકાલાભિગામી ચ સ વિપ્રો દ્વિજ ઉચ્યતે ॥૧૨

એકવારના લોજનથી જે સંતુષ્ટ રહે છે, છએ કર્મ કરે છે અને ઋતુકાળે સ્વસ્ત્રીમાં ગમન કરે છે, તે પ્રાક્ષણ દ્વિજ કહેવાય છે. ૧૨

लौकिके कर्मणि रतः पशूनां परिपालकः ।

વાણિજ્યકૃષિકર્મા યઃ સ વિપ્રો વૈઙ્ય ઉચ્યતે ॥૧૩

લૌકિક કર્મ ઉપર પ્રીતિવાળો, પશુઓ પાળનારે. અને વેપાર કે ખેતી કરનારે પ્રાક્ષણ વૈશ્ય કહેવાય છે. ૧૩

लाक्षादितैलनीलीनां कौमुभ्रमधुसर्पिणाम् ।

વિક્રેતા મધમાંસાનાં સ વિપ્રઃશૂદ્ર ઉચ્યતે ॥૧૪

લાખ, તેલ, ગળી, કસુંબી, મધ, ઘી, મધ અને માંસ વેચનાર પ્રાક્ષણ શૂદ્ર કહેવાય છે. ૧૪

परकार्यविहंता च दाम्भिकः स्वार्थसाधकः ।

છલી દ્રેષી મૃદુઃ કૂરો વિપ્રો માર્જાર ઉચ્યતે ॥૧૫

પારકાના કામને તોડી પાડનાર, દાંભિક, સ્વાર્થી, કપટી, તરકટી અને કૂર એવેઃ પ્રાક્ષણ જિઝાડા જેવો ગણાય છે. ૧૫

वापिकूपतडागानामारामसुरवेष्मनाम् ।

ઉચ્છેદને નિસાણકઃ સ વિપ્રો મ્લેચ્છ ઉચ્યતે ॥૧૬

વાપ, કુવા, તળાવ, આગ, બગીચા ને દેવમંદિર વગેરે

તોડી નાંખતાં જેને કંઈ આશંકા આવતી નથી, તે બ્રાહ્મણ
મ્હેચ્છ જ્ઞણવો. ૧૬

દેવદ્રવ્યં ગુરુદ્રવ્યં પરદારામિર્મર્શણમ્ ।

નિર્વાહ સર્વભૂતેષુ વિપ્રશ્ચાંડાલ ઉચ્યતે ॥૧૭

દેવ અને ગુરુના દ્રવ્યનો હરનાર, પર સ્ત્રીતું મર્દન કરનાર અને જેમ ક્ષેત્રે તેમ કરાને દેહનો નિર્વાહ કરનાર બ્રાહ્મણ
ચાંડાળ કહેવાય છે. ૧૭

દેયં મોજ ધનં ધનં મુકૃતિમિર્નો સંચિતવ્યં કદા ।

શ્રીકર્ણસ્ય વલેશ્ચ વિક્રમપતે રથાપિ કીર્તિસ્થિતા ॥

અસ્માકં મધુદાનમોગરહિતં નષ્ટં ચિરાત્સંચિતં ।

નિર્વાણાદપિ પાણિપાદ યુગલં ઘર્ષત્યહો મશિકાઃ ॥

હે ભોજ રાજા ! ધનને એકદું કર્યા કરો નહિ, પરંતુ
સારા માણસોને દાનમાં આપો, કારણ કે દાનેશ્વરી કર્ણ, બલિ-
રાજા અને વિક્રમની કીર્તિ હજી જેવી ને તેવીજ તાજી રહેલી
છે. જેઓ ધનનો દાનમાં કે ભોગમાં ઉપયોગ કરતા નથી
તેઓ આ મધમાખો કે જે દાન અને ભોગ કર્યા વગર એકદું
કરેલું મધ ચેરાઈ જવાથી જેમ હાથ ઘસે છે, તેમ પાછળથી
પસ્તાય છે, માટે તમે પણ દાન કરો. ૧૮

અકૃત્વા પરસંતાપમગત્વા સ્વલનમ્રતામ્ ।

અનુત્સૃજ્ય સતાં વર્ત્મ યત્સ્વલ્પમપિ તદ્દદુ ॥૧૯

ખીજાને સંતાપ કર્યા વગર, ખજ માણસ આગળ આજીજી
કર્યા વગર અને સજ્જનના માર્ગનું ઉલ્લંઘન કર્યા વગર જે
કંઈ થોડું બહુ મળે તેમાં સંતોષ માનવો. ૧૯

પ્રિયાન્ન સંભવેદ્ દુઃસ્વપ્રિયાદધિકં ભયમ્ ।

તાભ્યાં હિ યે ત્રિયુજ્યંતે નમસ્તેષાં મહાત્મનામ્ ॥૨૦

પ્રિય બોલતાં જેટલું દુઃખ નથી પડતું, તેથી ઘણો ભય અપ્રિય બોલવામાં રહે છે, અને જેઓ પ્રિય કે અપ્રિય કંઈજ બોલતાજ નથી, તે મહાત્માઓ તો ખરેખર પૂજ્ય છે. ૨૦

નક્ષત્ર ભૂષણચંદ્રો નારીणां ભૂષણં પતિઃ ।

પૃથિવીભૂષણો રાજા વિદ્યા સર્વસ્ય ભૂષણમ્ ॥૨૧

નક્ષત્રનું ભૂષણ ચંદ્રમા છે, સ્ત્રીનું ભૂષણ તેનો પતિ છે અને પૃથ્વીનું ભૂષણ રાજા છે. પરંતુ વિદ્યા તો સર્વનું ભૂષણ છે.

સંયોગા વિપ્રયોગાથ જાતાનાં પ્રાણિનાં ધ્રુવમ્ ।

બુદ્ધિદા ઇત્ર તોયેષુ ભવંતિ ન ભવંતિ ચ ॥૨૨

પાણીમાં જેમ પરપોટા થઈ થઈને ફૂટી જાય છે તેમ આ સંસારમાં જેઓ જન્મેલા છે તેઓને સંયોગ અને વિયોગ તો હંમેશા થયા જ કરે છે. ૨૨

પંહિતે ચૈવ મૂર્ખે ચ વલ્લવત્યથ દુર્વલે ।

ઈશ્વરે ચ દરિદ્રે ચ મૃત્યોઃ સર્વત્ર તુલ્યતા ॥૨૩

પંહિતમાં અને મૂર્ખમાં, બળવાનમાં તેમજ દુર્બળમાં અને ધનવાનમાં તેમજ ગરીબમાં મૃત્યુની તો સમાનતા જ છે.

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વ ભવંતિ વૈ ।

વિસ્મરંતીહ શિષ્ટત્વં સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥૨૪

પરોપદેશ કરતી વેળાએ તો બધાય માણસ ડાહ્યા થાય છે પરંતુ જ્યારે પોતાનું કામ આવે છે ત્યારે તેઓ એ બધું ડહાપણ ભૂલી જાય છે. ૨૪

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये एकादशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૧૨ મો.

સાનંદં સદનં સુતાસ્તુ સુધિયઃ કાંતા નદુર્ભાષિણી ।
 ઇચ્છાપૂર્ણધનં સ્વયોષિતિ રતિઃ સ્વાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ॥
 આતિથ્યં શિવપૂજનં પ્રતિદિનંમિષ્ટાન્નપાને ગૃહે ।
 સાધોઃ સંગમુપાસને હિ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥૧

જેના ઘરમાં આનંદ છે, જેને બુદ્ધિશાળી પુત્રો, મીઠા બાદી સ્ત્રી, જોઈતું ધન, સ્વસ્ત્રીમાં પ્રીતિ, આજ્ઞાપાલક સેવકો આતિથ્ય, શિવપૂજન તથા પ્રતિ દિવસ મનગમતું ભોજન તેમજ હિંમેશ સારા માણસોનો સંગ થયા કરે છે તેના ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય છે. ૧

આર્તેષુ વિપ્રેષુ દાયન્વિતશ્ચ ચચ્છદ્ધયા સ્વલ્પમુપૈતિ દાનમ્
 અનંતપારં સમુપૈતિ રાજન યદ્દીયતે તત્ર લભેદ્દ્વિજેભ્યઃ ॥

હે રાજન્! બ્રાહ્મણને આપેલું ધન તેટલું ને તેટલું જ પાછું મળતું નથી, પરંતુ આર્ત બ્રાહ્મણને દયાને લીધે થોડું આશુ હોય તોપણ તે અનંતગણું થઈને પાછું મળે છે. ૨

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને ।
 પ્રીતિઃ સાધુજને સ્મયઃ સ્વલજને વિદ્વજ્જને ચાર્જવમ્ ॥
 શૌર્ય શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્તતા ।

इत्थं ये पुरुषाः कलामु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥३

સ્વજન ઉપર દાક્ષિણ્ય, પરજન ઉપર દયા, દુર્જન પ્રતિ શઠતા, સાધુજન ઉપર પ્રીતિ, ખલ તરફ ઉપેક્ષા, વિદ્વાન પ્રતિ સરક્ષતા, શત્રુ સામે શૌર્ય, ગુરુજન ઉપર ક્ષમા અને સ્ત્રીજન

સાથે ધુત્તાની રીતે વર્તનારા પુરૂષો આ સંસારમાં કાવે છે.

હસ્તૌ દાનવિવર્જિતૌ શ્રુતિપુટૌ સારસ્વતદ્રોહિણૌ ।

નેત્રે સાધુવિલોકનેન રહિતે પાદૌ ન તીર્થગતૌ ॥

અન્યાયાર્જિતવિત્તં પૂર્ણમુદરં ગર્વેણ તુંગંશિરો ।

રે રે જંબુક મુંચ મુંચ સહસા નીચસ્ય નિન્નયં વપુઃ ॥૪

જેને હાથે દાન થયું નથી, જેને કાને કથા વાર્તા સાંભળી નથી, જેનાં નેત્રે સાધુજનોનાં દર્શન થયાં નથી, જેના પગ તીર્થમાં ગયા નથી અને જેણે અન્યાયથી રળેલા ધનથી પેટ ભરવા છતાં પણ ગર્વથી મન્ત્રક ઉચું ને ઉચું રાખ્યું છે, એવા નરાધમનું આ શબ્દ ન માટે હે શિયાળા ! તારે આવડાને યોગ્ય નથી, તેને છોડી દે છોડી દે. ૪

येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणां ।

येषामाहीरकन्या प्रियगुणकथने नादुरक्ता रसज्ञा ॥

येषां श्रीकृष्णलीलालितरसकथासादरौ नैव कर्णौ ।

धिक् तान धिक् तान धिगेतान् कथयति सततं कीर्तनस्थोमृदंगः

જેને યશોદાના પુત્રના ચરણકમળમાં ભક્તિ નથી અને ગોપ કન્યાઓને પ્રિય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની લીલાઓમાં જેને રસ નથી તેમને માટે કીર્તનમાંતું આ મૃદંગ ધિક્તાન્ ધિક્તાન્ ધિક્તાન્ તેમને ધિક્કાર છે ધિક્કાર છે, એમ હંમેશા કહે છે.

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसंतस्य किं ।

नोलूकोप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणं ॥

वर्षा नैव पतंति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं ।

यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ६

કેરડાને પાંદડાં ન આવે તેમાં વસતોને શો દોષ ? ધ્રુવડને દિવસે સુઝે નહિ તેમાં સૂર્યનારાયણનો શો દોષ ? અર્થાત્ કંઈજ નહિ એ તો વિધાતાએ જે લલાટમાં લખ્યું હોય તે જ થાય છે, અને કોઈ તેને અન્યથા કરી શકતું નથી. ૬

સત્સંગાદ્ભવતિહિસાધુતાઃ સ્વલનાં સાધૂનાં ન હિ સ્વલસંગતઃ સ્વલત્વમ્
આમોદં કુસુમભવં મૃદેવધત્તે મૃદ્ધં ન હિ કુસુમાનિ ધારયંતિ ॥

જેમ જમીન ઉપર પડેલાં ફૂલની વાસ જમીન ગ્રહણ કરે છે પરંતુ ફૂલ જમીનની વાસ ગ્રહણ કરતાં નથી, તેમ સાધુજનના સંગથી ખજ પુરૂષોમાં સાધુતા આવે છે પરંતુ ખજના સંગથી સાધુઓ ખજ બનતાં નથી. ૭

સાધૂનાં દર્શનં પુણ્યં તીર્થભૂતા હિ સાધવઃ ।

કાલેન ફલતિ તીર્થં સયઃ સાધુસમાગમઃ ॥૮

સાધુનાં દર્શન પુણ્યરૂપ છે તેમ સાધુઓ તીર્થ સ્વરૂપ પણ છે, કારણ કે તીર્થ તો ઘણું કાળે રૂઝ આવે છે પરંતુ સાધુ સમાગમ તો તરત રૂઝ આવે છે. ૮

વિપ્રાસ્મિન્નગરે મહાન્ વસતિ કાસ્તાલદ્રુમાણાં ગણઃ ।

કોદાતા રજકો દદાતિ વસનં પ્રાતર્ગૃહીત્વા નિશિ ॥

કો દક્ષઃ પરદારવિત્તહરણે સર્વેપિ દક્ષાં જનાઃ ।

કસ્માઝ્જીવસિ હે સરથે વિપ્રકૃમિન્યાયેન જીવામ્યહમ્ ॥ ૯

એક પંથીએ કોઈ એક નગરના રહેવાસી બ્રાહ્મણને પૂછ્યું કે-ભાઈ ! આ શહેરમાં મોટા કોણ છે ? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે તાડ. આપે એવા કોણ છે ? ત્યારે કહ્યું કે ઘોળીઓ કે જેઓ કપડાં લઈને પાછાં આવે છે, અને જ્યારે

એમ પૂછ્યું કે આ શહેરમાં હોંશિયાર કોણ છે ? ત્યારે પેલાએ ઉત્તર દીધો કે આ શહેરમાં પરસ્ત્રી અને પરધન હરવામાં સર્વે હોંશિયાર છે, ત્યારે પેલા પત્રીએ પૂછ્યું કે આવા નપાટ નગરમાં તું કેમ કરીને જીવે છે ? એટલે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, જેવો ને તેવો થઈનેજ, જેમ વિષનો કીડો વિષમાં જીવે તેમ હું આ નગરમાં આ નગરના લોક જેવો થઈને જીવું છું. ૯

ન વિપ્રવાદોદકકર્દમાનિ ન વેદશાસ્ત્રધ્વનિ ગર્જિતાનિ ।

સ્વાહાસ્વધાકારવિવર્જિતાનિ શ્મશાનતુલ્યાનિ ગૃહાણિ તાનિ ॥

જેના આંગણમાં પ્રાદ્યથોના સ્નાનથી કાદવ થયો નથી, જેને ત્યાં વેદશાસ્ત્રના ધ્વનિની ગર્જનાઓ થઈ નથી અને જેના ઘરમાં કદી સ્વાહા ને સ્વધાકારની વાણી ઉચ્ચરાઈ નથી, તેનાં ઘર શ્મશાન જેવાં જાણવાં. ૧૦

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનઃ ।

ચત્તારિતસ્ય વર્ધતે આયુર્વિદ્યા યશોબલમ્ ॥૧૧

નિત્ય વૃદ્ધ માણસને વંદન કરનારને આયુષ્ય, વિદ્યા, યશ અને બળ એ ચાર વાનાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંબંધા ચ જાતિતઃ ।

તાં ત્રૂયાદ્ભવતીત્યેવં સુભગે ભગિનીતિ ચ ॥૧૨

જેની સાથે જાતિનો કે બીજો સંબંધ ન હોય એવી પરસ્ત્રીને હંમેશાં આપ, સૌભાગ્યવતી કે બેન, એવું સંબોધન કરીને બોલાવવી, અર્થાત્ સ્ત્રીઓની સાથે માનભરી વાણીએ વાતચિત કરવી. ૧૨

ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ યેનાસ્ય પલ્લિતં શિરઃ ।

યો વૈ યુવાપ્યધીયાનસ્તં દેવાઃ સ્થવિરં વિદુઃ ॥૧૩॥

જેને માથે પળીઆં આવ્યાં હોય તે વૃદ્ધ કહેવાતો નથી,
પરંતુ જે સારી રીતે લણેલો ગણેલો હોય તેનેજ દેવ લોકો
મોટો-વૃદ્ધ કહે છે. ૧૩

યદિ સ્ત્રી યદ્યવરજઃ શ્રેયઃ કિંચિત્સમાચરેત્ ।

તત્સર્વમાચરેન્નુક્તો યત્ર વાસ્ય રમેન્મનઃ ॥૧૪॥

સ્ત્રી અથવા પીઠાં જે કોઈ પારકાં માણસોનું પણ સાફ
હોય તે લેવું-તે પ્રમાણે કરવું અને વળી જે મનને સાફ લાગે
તે પણ કરવું. અર્થાત્ જે કંઈ સાફ અને આચરણ કરવા
યોગ્ય લાગે તે કરવું.

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં સુભાષિતમ્ ।

વિવિધાનિ ચ શિલ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥૧૫॥

સ્ત્રીઓ, રત્નો, વિદ્યા, ધર્મ, શૌચ, સારી વાણી અને જુદી
જુદી જાતની કળાઓ વગેરે પારકાનાં લેવાં અર્થાત્ શીખવાં.

સત્યં માતાપિતા જ્ઞાનં ધર્મો ખ્રાતા દયા સખી ।

શાંતિઃ પત્ની ક્ષમા પુત્રો પટેતે મમ બાંધવાઃ ॥૧૬॥

જ્ઞાની માણસ હંમેશાં એમજ કહે છે કે સત્ય મારી
માતા છે, જ્ઞાન પિતા છે, ધર્મ ભાઈ છે, દયા બેન છે, શાંતિ
પત્ની રૂપ છે અને ક્ષમા પુત્રો રૂપ છે. આ પ્રમાણે છ સદ્ગુણ
છે, તે મારાં સ્વજન જ છે. ૧૬

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિભવો નૈવ શાશ્વતઃ ।

નિત્યં સન્નિહિતો મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥૧૭॥

આ શરીર અનિત્ય છે, વૈભવ પણ કાયમ રહેનાર નથી,

અને મૃત્યુ હંમેશ નશ્વરું નશ્વર આત્મા કરે છે, માટે હાથા
માણસે હંમેશ ધર્મનો સંગ્રહ કર્યા કરવો. ૧૭

पापंकुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्रुते फलम् ।

पुण्यंकुर्वन्पुण्यकीर्तिरत्यंतपुण्यमश्रुते ॥१८॥

પાપી માણસ પાપ કરીને પાપ ફળ જ લોગવે છે અને
પુણ્યશાળી પુણ્ય કરીને અત્યંત પુણ્યને જ લોગવે છે. ૧૮

मातृवत् परदाराश्च परद्रव्याणि लोष्टवत् ।

आत्मवत् सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥१९॥

પરસ્ત્રીને મા સમાન અને પરદ્રવ્યને લોહ સમાન ગણી
જે માણસ સર્વ ભૂતને પોતાના જેવાં માને છે, તે જ ખરેખર
જ્ઞાની છે, અર્થાત્ તે જ દેખનામાં દેખતો છે. ૧૯

धर्मो तत्परता मुखे मधुरता दाने समुत्साहता ।

मित्रेऽवंचनता गुरौ विनयिता चित्तेऽतिगंभीरता ॥

आचारे सुचिता गुणे रसिकता शास्त्रेषु विज्ञानता ।

रूपे सुंदरता शिवे भजनता त्वयस्ति भो राघव ॥२०॥

હે રાઘવ ! ધર્મમાં જે તત્પરતા રાખે છે, જેના મુખમાં
મધુરતા હોય છે, મિત્ર પ્રતિ જે નિખાલસ હોય છે, શુરજન
તરફ વિનયથી વર્તે છે, ચિત્ત ગંભીર રાખે છે જેના આચાર-
માં પવિત્રતા, શુભમાં રસિકતા અને શાસ્ત્રમાં સુજ્ઞાનતા, રૂપમાં
સુંદરતા અને શંકર ઉપર ભક્તિ હોય છે, તે માણસમાં અને
તમારામાં (પરમેશ્વરમાં) કંઈ તફાવત જ નથી.

काष्ठं कल्पतरुः सुमेरुरचलश्चितामणिः प्रस्तरः ।

मूर्धस्तीव्रकरः शशी क्षयकरः क्षारो हि वारानिधिः ॥

કામો નઘ્તનૂબલિર્દિતિસુતો નન્દીઃ પથુઃ કામગૌઃ

નૈવૈતાંસ્તુલયામિ ભો રઘુપતે કસ્યોપમાજીયતે ॥૨૧॥

હે રઘુપતિ! તમને કાની ઉપમા આપીએ, કારણ કે કલ્પ-
તરૂં છે તે કાષ્ટરૂં છે, મેરૂં પર્વત જડ છે, ચિંતામણિ છે તે એક
જાતનો પથરો છે, સૂર્ય-ગરમ છે, યશી ક્ષયવાળો છે, દરિયો
ખારો છે, કામદેવ અતનુ છે, બલિ જાતનો રાક્ષસ છે, નંદી છે
તે જાતનો પથુ છે, માટે તમને કશી ઉપમા અપાય તેમ નથી.

વિદ્યામિત્રં પ્રવાસે ચ માર્યામિત્રં ગૃહેષુ ચ ।

વ્યાધિસ્થસ્યૌષધં મિત્રં ધર્મોમિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥૨૨॥

પ્રવાસમાં વિદ્યા મિત્ર છે, ઘરમાં સ્ત્રી મિત્ર છે, રાગીને
ઔષધ મિત્ર છે અને મુએલાનો મિત્ર ધર્મ છે. ૨૨

વિનયં રાજપુત્રેભ્યઃ પંડિતેભ્યઃ સુમાપિતમ્ ।

અનૃતં દૂતકારેભ્યઃ સ્ત્રીભ્યઃ શિક્ષેત કૈતવમ્ ॥૨૩॥

રાજકુમારોમાંથી વિનય, પંડિતોમાંથી સુભાષિત, જુગા-
રીઓ પાસેથી અનૃત અને સ્ત્રીઓ પાસેથી ઠગાઈ શીખવાં. ૨૩

અનાલોક્ય વ્યયં કર્તા અનાથઃ કલહપ્રિયઃ ।

આતુરઃ સર્વક્ષેત્રેષુ નરઃ શીઘ્રં વિનશ્યતિ ॥૨૪॥

જોયા વિચાર્યા વગર ખરચ કરનાર, અનાથની સાથે
કળહો કરનાર અને સર્વ ક્ષેત્રને માટે આતુર માણસ, થોડાજ
વખતમાં નાશ પામે છે. ૨૪

નાહારં ચિંતયેત્ પ્રાજ્ઞો ધર્મમેકં હિ ચિંતયેત્ ।

આહારો હિ મનુષ્યાણાં જન્મના સહ જાયતે ॥૨૫॥

શું ખાઈશું? એવી ચિંતા કરવી નહિ, પરંતુ હંમેશ

ધર્મની ચિંતા કર્યા કરવી, કારણ કે આહાર છે તે તો પ્રાણી-
ઓના જન્મની સાથે જ નિર્માણ થયેલો છે. ૨૫

जलबिंदुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

સહેતુઃ સર્વ વિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥૨૬

પાણીનું અનુક્રમે એક એક ટીપું પડ્યા કરે તોપણ ઘડો
ભરાય છે, તે જ પ્રમાણે થોડે થોડે ભણતાં અને સંઘરતાં સર્વ
વિદ્યા, ધર્મ અને ધન એકઠાં થાય છે. ૨૬

वयसः परिमाणेपि यः खलः खल एव हि ।

સંપક્કમપિ માધુર્ય નોપયાતીંદ્રવારુણમ્ ॥૨૭॥

ઇંદ્રવરણું પાકીને ગલ જવું થઈ જાય તોપણ જેમ મીઠું
થતું નથી, તેમ જે માણસ ખજ હોય છે તે મોટો-ઘરડો થયા
છતાં પણ ખજનો ખજજ રહે છે. ૨૭

इतिश्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये द्वादशोऽध्यायः ॥

अध्याय १३ मो.

मुहूर्तमपि जीवेच्च नरः शुक्लेन कर्मणा ।

ન કલ્પમપિ કષ્ટેમ લોકદ્વયવિરોધિના ॥૧॥

આલોક અને પરલોકના વિરોધી થઈ એક કલ્પ જીવવું
એ હુઃખતર છે, પરંતુ સારાં કર્મ કરતાં એક મુહૂર્ત માત્ર
જીવાય તોપણ સારું છે. ૧

गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिंतयेत् ।

વર્તમાનેન કાલેન પ્રવર્તેતે વિચક્ષણાઃ ॥૨॥

ગઈ વાતનો શોક કરવો નહિ, ભવિષ્યની ચિંતા કરવી

નહિ, પરંતુ વર્તમાન કાળનો વિચાર કરીને તે પ્રમાણે વર્તે
જવું, કારણ કે ડાહ્યા પુરૂષો તેમ કરે છે. ૨

સ્વભાવેન हि तुष्यंति देवाः सत्पुरुषाः पिता ।

જ્ઞાતયઃ સ્વાનપાનોભ્યાં વાક્યદાનેન પંડિતાઃ ॥૩॥

દેવો, સત્પુરૂષો અને માતા પિતા સારો ભાવ રાખવાથી
તૃપ્ત થાય છે, નાતના માણસે: જ્ઞાતપાતથી તૃપ્ત થાય છે અને
વિદ્વાનો સારી વાણીથી તૃપ્ત થાય છે. ૩

आयुः कर्म च वित्तं च विद्यानिधनमेव च ।

પંચૈતાનિ ચ સૃજ્યંતે ગર્ભસ્થસ્યૈવ દેહિનઃ

આયુષ્ય, કર્મ, ધન, વિદ્યા અને મરણ એ પાંચ વાનાં
મનુષ્ય ગર્ભમાં હોય ત્યારથીજ નક્કી થાય છે. ૪

अहो वत विचित्राणि चरितानि महात्मनाम् ।

લક્ષ્મી તૃણાય મન્યંતે તદ્ધારેણ નમંતિ ચ ॥૫॥

મહાત્મા જનોનાં ચરિત્રો ખરેખર વિચિત્ર છે, કારણ કે
તેઓ લક્ષ્મીને તૃણવત ગણે છે, તેમ છતાં તે તેમને મજે છે
તો તેથી ઉદ્ધત નહિ પરંતુ નમ્ર બને છે. ૫

यस्य स्नेहो भयं तस्य स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ।

સ્નેહમૂલ્યાનિ દુઃસ્વાનિ તાનિ ત્યક્ત્વા વસેત્સુખમ્ ॥૬

જેનો સ્નેહ હોય છે તેને માટે ભય રહે છે, કારણ કે સ્નેહ
છે તે દુઃખનું કારણ છે અને તેથીજ કહ્યું છે કે-સ્નેહ દુઃખનું
મૂળ છે. તેને જેઓ તજે છે તે સુખથી રહે છે. ૬

अनागतविधाता च पत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

દ્વાવેતેસુખમેધેતે યદ્ધવિધ્યો વિનશ્યતિ ॥૭

આવી પડનાર દુઃખને માટે ઉપાય કરનાર અને આવી પડેલા દુઃખમાં સમયસૂચકતાથી ઉપાય કરનાર સુખી થાય છે, જ્યારે ' જે થવાનું હશે તે થશે ' એમ કરીને બેસી રહેનાર નાશ પામે છે. ૭

રાજ્ઞિ ધર્મિણિ ધર્મિષ્ઠાઃ પાપે પાપાઃ સમે સમાઃ ।

રાજાનમનુવર્તતે યથા રાજા તથા પ્રજાઃ ॥૮॥

રાજા ધર્મઘડોય તો પ્રજા ધર્મિષ્ઠ થાય છે, રાજા પાપી હોય તો પ્રજા પણ તેવીજ પાપી થાય છે, અર્થાત્ જેવો રાજા તેવી પ્રજા હુમેશ થાય છે. ૮

जीवन्तं मृतवन्मन्ये देहिनं धर्मवर्जितम् ।

मृतो धर्मेण संयुक्तो दीर्घजीवी न संशयः ॥९॥

ધર્મરહિત માણસનું જીવન મૃતવત્ જાણવું, જ્યારે મરી ગયેલો માણસ હોય પણ જો તે ધર્મિષ્ઠ હોય તો તે જીવતોજ છે, એમ જાણવું. ૯

धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्य कोऽपि न विद्यते ।

अजागलस्तनस्येव तस्य जन्मनिरर्थकम् ॥१०॥

ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરૂષાર્થોમાંનો એકે પુરૂષાર્થ જેનામાં હોય નહિ, તેના જન્મને બકરાના ગળાના આંચળ જેવો નિરર્થક જાણવો.

दहमानाः सुतिव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना ।

अशक्तास्तत्पदं गंतुं ततो निर्दां प्रकुर्वते ॥११॥

બીજાની કીર્તિ સાંભળીને બળી જતા નીચા માણસો તેના પહેને પામતા નથી, પરંતુ આગી તેની નિંદા કરે છે. ૧૧

વંધાય વિષયાસક્તં મુક્ત્યૈર્નિર્વિષયં મનઃ ।

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં વંધમોક્ષયોઃ ॥૧૨॥

વિષયાસક્ત મન બંધનમાં પડે છે અને નિર્વિષયી મન આ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે, અર્થાત્ મન છે એજ મનુષ્યના બંધ મોક્ષનું કારણ છે. ૧૨

દેહાભિમાને ગલિને વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥૧૩॥

જ્યારે દેહાભિમાન ગણી જાય છે અને પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે ત્યારે જ્યાં જ્યાં મન જાય છે, ત્યાં ત્યાં તેને પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિજ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઈપ્સિનં મનસઃ સર્વં કસ્ય સંપદ્યતે મુખમ્ ।

દૈવાધીનં ચ યત્સર્વં તસ્માત્સંતોષમાશ્રયેત્ ॥૧૪॥

મનથી ઇચ્છેલું સર્વ મુખ કેને યજે છે? અર્થાત્ કોઈને માટે દૈવે આપેલામાં સંતોષ રાખે તેનજ મુખી જાણવો. ૧૪

યથા ધેનુસદૃક્ષેષુ વત્સો ગચ્છતિ માતરમ્ ।

તથા યચ્ચ કૃતં કર્મ કર્તારમનુગચ્છતિ ॥૧૫॥

જેમ હજારે ગાયો વચ્ચે રહેલી પેતાની માતા પાસે વાછડું જાય છે, તેમ કરેલું કર્મ છે તે પણ, હજારે માણસોમાંથી જેણે તે કર્યું હેય તેની પાસે જાય છે. ૧૫

અનવસ્થિતકાર્યસ્ય ન જને ન વને મુખમ્ ।

જનો દદ્ધતિ સંસર્ગદ્ધનં સંગવિવર્જનાત્ ॥૧૬॥

અનવસ્થિત કાર્ય કરત.રને વસ્તીમાં કે વનમાં કોઈ ઠેકાણે મુખ નથી, કારણ કે માણસો તેના સંગથી જાય છે અને વન તેના સંગ વગર જાય છે. ૧૬

યથા સ્વાત્મા સ્વનિત્રેણ ભૂતલે વારિ વિંદતિ ।

તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુદ્ધપુરધિગચ્છતિ ॥૧૭॥

જેમ કે દાળીથી જમીન ખોદતાં પાણી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સેવા કરવાથી સારા શિષ્યને શુદ્ધ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

કર્મોચ્યતં ફલં પુંસાં બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી ।

તથાપિ સુધિયશ્ચાર્યાઃ સુધિર્ચર્ચેવ કુર્વતે ॥૧૮॥

મનુષ્યને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે અને બુદ્ધિ કર્મને અનુસરીને ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ છતાં પણ જે સદ્બુદ્ધિવાળા આચાર્યપુરૂષો છે તે સારી રીતે સર્વ વિચારોનેજ કાર્ય કરે છે.

સંતોષસ્ત્રિપુ કર્તવ્યસ્ત્રીપુવૈ ભોજને ધનૈ ।

ત્રિષુ ચૈવ ન કર્તવ્યોઽધ્યયને તપદાનયોઃ ॥૧૯॥

પોતાને મળેલી સ્ત્રીમાં, ભોજનમાં અને ધનમાં માણસે સંતોષ રાખવો, પરંતુ અધ્યયનમાં, જપમાં અને દાનમાં સંતોષ રાખવો નહિ. ૧૯

एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिवंदते ।

श्वानयोनिशतं भुत्वा चांडालेष्वभिजायते ॥૨૦॥

એક અક્ષરનું પણ શિક્ષણ આપનાર શુદ્ધને જે માણસ નમતો નથી, તે માણસ વારંવાર કુતરાની જાતિમાં જન્મીને આખરે આંડાળપણું પામે છે. ૨૦

युगांते चलते मेरुः कल्पांते समसागराः ।

साधवः प्रतिपन्नार्था न चलन्ति कदाचन ॥૨૧॥

યુગાંતે મેરુ ચળે છે, કલ્પાંતે સાત સાગર ચળે છે, પરંતુ સાધુ પુરૂષો કદી પણ પોતાના વ્રત નિયમથીચળતા નથી. ૨૧

इतिश्री वृद्धचाणक्यनीतिप्रमुच्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૧૪ મો.

પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ હ્રસ્વપાનં સુભાષિતમ્ ।

મૂઢૈઃ પાષાણચંદ્રેષુ રત્નસંખ્યા વિધીયતે ॥૧॥

આ પૃથ્વી ઉપર અન્ન, પાણી અને સુભાષિત-મીઠું
ભાષણ, એ ત્રણ રત્ન હોવા છતાં પણ મૂઢ મનુષ્યે પત્થરના
કડકાની રત્નમાં ગણના કરે છે. ૧

આત્માપરાધવૃક્ષસ્ય ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ।

દારિદ્ર્યરોગદુઃખાનિ બંધનં વ્યસનાનિ ચ ॥૨॥

મનુષ્યોમાં આત્માના અપરાધ રૂપી વૃક્ષને દરિદ્રતા,
દુઃખ, રોગ, બંધન, અને સંકટ રૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨

પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્માર્યા પુનર્મહી ।

एतत् सर्वं पुनर्लभ्यं न शरीरं पुनः पुनः ॥૩॥

ધન, મિત્ર, સ્ત્રી, પૃથ્વી વગેરે, માણસને ફરી ફરીને મળી
આવે છે પરંતુ શરીર ફરી ફરીને મળતું નથી. ૩

बहूनां चैव सत्त्वानां समवायो रिपुंजयः ।

वर्षाधारांधरो मेघस्तृणैरपि निवार्यते ॥૪॥

ઘણાં તરણાં એકઠાં કરવાથી જેમ મુશળધાર વરસતા વર-
સાદને નિવારણ કરી શકાય છે તેમ ઘણી વસ્તુઓના જમાવથી
મોટા શત્રુ ઉપર પણ જય મેળવી શકાય છે. ૪

जले तैलं सखे गुह्यं पात्रे दानं मनागपि ।

प्राप्ते शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तितः ॥૫॥

જળમાં તેલ, ખજાની વાત, પાત્રે આપેલું દાન અને ખુદ્દિ-
શાળીને પ્રાપ્ત થયેલું શાસ્ત્ર, ખેતાની ક્ષેત્રે જ વિસ્તાર પામે છે.

ધર્માભ્યાને શ્મશાને ચ રોગિણાં યા મતિર્ભવેત્ ।

સા સર્વદૈવ તિષ્ઠેચ્છેત્કો ન મુચ્યેત બંધનાત્ ॥૬॥

ધર્માભ્યાનમાં, શ્મશાનમાં અને મંદવાડ વખતે જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મતિ જે સદાકાળ રહે તો કોણ આ સંસારિક બંધનેથી ના છુટે ?

ઉત્પન્નપશ્ચાત્તાપસ્ય બુદ્ધિર્ભવતિ યાદૃશી ।

તાદૃશી યદિપૂર્વેસ્યાત્કસ્ય ન સ્યાન્મહોદયઃ ॥૭॥

પશ્ચાત્તાપ વખતે જેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી બુદ્ધિ જે પહેલેથી જ ઉત્પન્ન થાય, તો કોનો ઉદય ન થાય ? ૭

દાને તપસિ શૌર્યે વા વિજ્ઞાને વિનયે નયે ।

વિસ્મયો નહિ કર્તવ્યો બહુરત્ના વસુંધરા ॥૮॥

દાનમાં, તપમાં, શૌર્યમાં, જ્ઞાનમાં, વિનયમાં અને નીતિમાં કોઈની અત્યંત હોશિઆરી જેઈને આશ્ચર્ય પામવું નહિ, કારણ કે આ પૃથ્વી ઉપર ઘણાંય રત્ન પડ્યાં છે. ૮

દૂરસ્થોપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય મનસિ સ્થિતઃ ।

યો યસ્ય હૃદયે નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥૯॥

દૂર પડેલો પણ મનમાં રમ્યા કરતો હોય તેને દૂર ધારવો નહિ, પરંતુ પાસે હોય પણ મનથી દૂર હોય તેને દૂર જાણવો.

યસ્માચ્ચ પ્રિયમિચ્છેત્તુ તસ્ય બ્રૂયાત્સદા પ્રિયમ્ ।

વ્યાધો મૃગવધં કર્તું ગીતં ગાયતિ સુસ્વરમ્ ॥૧૦॥

જેનું અપ્રિય કરવું હોય તેને જેમ પારધી મૃગને સુસ્વર સંભળાવે છે તેમ પ્રિય વચન સંભળાવવું. ૧૦

અત્યાસક્તો વિનાશાય દૂરસ્થા ન ફલમપદાઃ ।

સેવ્યતાં મધ્યમાગેન રાજાવન્દિર્ગુરુસ્ત્રિયઃ ॥૧૧

રાજા, અગ્નિ, શુરૂ અને સ્ત્રી એટલાં ઉપર અતિ આસક્તિ નાશતું કારણ છે, જ્યારે મધ્યમસર તેમને સેવ્યાં હોય તો તે ક્ષણ આપનારાં છે. ૧૧

અગ્નિરાપઃ સ્ત્રિયો મૂર્ખઃ સર્પો રાજકુલાનિ ચ ।

નિત્યં યત્નેન સેવ્યાનિ સઘ્રઃ પ્રાણહરાણિ ષટ્ ॥૧૨

અગ્નિ, પાણી, સ્ત્રી, મૂર્ખ, સાપ અને રાજવંશીઓને સ-ભાજથી સેવવાં, નહિ તો તેઓ પ્રાણ હરી લે એવાં થઈ પડે છે.

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિર્શ્વેતાઃ પતિભિર્દેવરૈસ્તથા ।

પૂજ્યા ભૂષયિતવ્યાશ્ચ बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥૧૩

પિતાએ, ભાઈએ, પતિએ, દિયરે તથા કલ્યાણની ઇચ્છા-વાળા પુરૂષોને સ્ત્રીઓ પૂજવા અને શાળગારવા થોડા છે. ૧૩

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યંતે રમંતે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યંતે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥૧૪

જ્યાં સ્ત્રીઓનું બહુ માન છે ત્યાં દેવતાઓ વસે છે, અને જ્યાં તેમનું માન નથી ત્યાં બધી બાબતો અક્ષણ બાય છે, અર્થાત્ તે કુટુંબનું શ્રેય થતું નથી.

શોચંતિ જામયો યત્ર ॥વનश्यत्याशु तत्कुलम् ।

ન શોચંતિ તુ યત્રૈતા વર્ધતે તદ્દિ સર્વદા ॥૧૫

જે કુટુંબની સ્ત્રીઓ દુઃખ પોકાર્યા કરે છે તે કુટુંબ થોડા જ વખતમાં નાશ પામે છે, અને જ્યાં સ્ત્રીઓ સુખમાં કલ્લોલ કરે છે ત્યાં પ્રતિ દિવસ સુખ વધતું બાય છે. ૧૫

દેવતાતથિષ્ટ્યાનાં પિતૃણામાત્મનશ્ચ યઃ ।

ન મિર્વપતિ પંચાનાંચ્ચક્ષુઃસઞ્જ સ ઝીવતિ ॥ ૧૬

દેવતાઓનું, અતિથિનું, ચાકર નફરનું, વડીલોનું અને પોતાનું એ પાંચનું પણ જે માણસ પોષણ કરતો નથી તે જીવતો મુઆ બરાબર છે. ૧૬

શક્તઃ પરજને દાતા સ્વજને દુઃસ્વજીવિનિ ।

મધ્વાષાતો વિષાસ્વાદઃ સ ધર્મમતિરૂપકઃ ॥ ૧૭

પોતાનાં સંબંધીઓ દુઃખથી દહાડા કાઢતાં હોય અને જે શક્તિવાળો માણસ-ગૃહસ્થ પરજન પ્રતિ દાતા થાય છે, તેને શરૂઆતમાં તો તે વાહુ વાહને લીધે મધ જેવું લાગે છે, પરંતુ પરિણામે વિષરૂપ થાય છે, માટે “ ઘરમાં છેલ્યાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને આટો ” એમ કરવું એ ધર્મની વિરૂદ્ધ છે. ૧૭

સ ઝીવતિ ગુણા યસ્ય યસ્ય ધર્મઃ સ ઝીવતિ ।

ગુણધર્મવિહીનસ્ય ઝીવિતં નિષ્પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૮ ॥

જેનામાં ગુણ અને ધર્મ છે તે જ જીવતો ગણાય છે, જેનામાં ધર્મે નથી અને ગુણે નથી, તેનું જીવવું નિષ્પ્રયોજન છે.

યદીચ્છસિ વશીકર્તુ જગદેકેન કર્મણા ।

પુરા પંચદશાસ્યેભ્યો ગો ચરન્તિ નિવારય ॥ ૧૯ ॥

જો એક જ કર્મથી જગતને વશ કરવા માગતા હો તો, પંદર દ્વાર-માર્ગે ભ્રમતી ઇંદ્રિયોનું નિવારણ કરો; અર્થાત્ બિન્ન બિન્ન ઇંદ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં ફરતા મનને અટકાવો, કારણ કે, એ એક જ કર્મથી જગતને વશ કરી શકાશે. ૧૯

પ્રસ્તાક્સદૃશં વાક્યં સ્વભાવસદૃશં પ્રિયમ્ ।

આત્મશક્તિસમં કોયં યો જ્ઞાનાત્ સ પેક્ષિતઃ ॥ ૨૦ ॥

પ્રસંગને અનુસરતું બોલવું, સ્વભાવને અનુસરતું પ્રિય કરવું અને શક્તિને અનુસાર ક્રોધ કરવો, એ જે સમજે છે, તેને વિદ્વાન બાબુવો. ૨૦

एक एव पदार्थस्तु त्रिधा भवति वीक्षितः ।

કુણપં કામિની માંસં યોગિભિઃ કામિભિઃ ક્વમિઃ ૨૧

આ મનુષ્ય દેહને યોગીઓ શવ જેવો (નાશવાન) જુએ છે, કામીઓ સ્ત્રીના સ્વરૂપ જેવો જુએ છે અને કુતરાઓ માંસના પિંડ જેવો જુએ છે અર્થાત્ આ એક જ દેહ જોનારાઓની ભાવનાને અનુસરી જુદો જુદો દેખાય છે. ૨૧

सुसिद्धमौषधं धर्मं गृदच्छिद्रं च मैथुनम् ।

કુમુક્તં કુશ્રૂતં ચૈવ મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥૨૨

સિદ્ધ ઔષધ, ધર્મ, ઘરનું છિદ્ર, શુભ કામ, નકારે ભોજન કર્યું હોય તો તે, અને અસખ વાત સાંભળી હોય તો તે, કાઢ્યા માણસે કદી પણ જાહેર કરવાં નહિ. ૨૨

तावन्मौनेन नीयंते कोकिलैश्चैव वासराः ।

યાવત્સર્વજનાનંદદાયિની વાક્ પ્રવર્તતે ॥૨૩

ત્યાં સુધી સર્વ લોકને આનંદ ઉત્પન્ન કરે એવી વાણી પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી કોકિલા જેમ મૌન રહીને ઢિવસો કાઢે છે, તેમ સર્વ મનુષ્યે મૌનમાં રહેવું ઉચિત છે. ૨૩

धर्मं धनं च धान्यं च गुरोर्वचनमौषधम् ।

સુગૃહીતં ચ કર્તવ્યમન્યથા યો ન જીવતિ ॥૨૪

ધર્મ, ધન, ધાન્ય, ગુરુનું વચન અને ઔષધ સારી સીતે સ્વરૂપે કરવાં-અનમાં ઉતારવાં, નહિ તો તે નાશ પામે છે. ૨૪

ત્યજદુર્જનસંસર્ગં ભજ સાધુસમાગમમ્ ।

કુરુ પુણ્યમહોરાત્રં સ્મર નિત્યમનિત્યતામ્ ॥૨૫॥

દુર્જનનો સંગ છોડી દે, સાધુ જનનો સમાગમ કર, રાત દિવસ પુણ્ય કર અને નિત્ય પરમાત્માનું સ્મરણ કર. ૨૫

इति श्री वृद्धचार्णक्यनीतिसमुच्चये चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अध्याय १५ मो.

यस्य चित्तं द्रवीभूतं कृपया सर्वजंतुषु ।

तस्य ज्ञानेन मोक्षेण किं जटाभस्मलेपनैः ॥१॥

જેના હૃદયમાં સર્વ પ્રાણીઓને માટે દયા ભાવ છે તેને જ્ઞાનથીજ મોક્ષ મળે છે અને જટા, ભસ્મ લેપન, ઉપચાર વગેરે કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

एकमेवाक्षरं यस्तु गुरुः शिष्यं प्रबोधयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यदस्त्रા ચાઽનૃણી ભવેત્ ॥૨

શુર પોતાના શિષ્યને જે એક અક્ષરનું જ્ઞાન આપે છે તેનો ખદ્દો વાળી આપવા જેવી આ દુનિયામાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે આપીને શિષ્ય દેવામાંથી છૂટે. ૨

खलानां कंटकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया ।

उपानमुखभंगो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥ ૩ ॥

ખળ અને કંટકના નિવારણના માત્ર બેજ ઉપાય છે, અને તે એ કે કાંતો જોડાથી તેમનું મુખ ભાંગી નાંખવું અથવા તેા દૂરથી જ તેમનો પરિત્યાગ કરવો. ૩

कुचैलिनं दंतमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरभाषिणं च ।

सूर्योदये चास्तमिते शयानं विमुंचति श्रीर्यदि चक्रपाणीः ૪

મેલાં કપડાં પહેરનાર, અગુદ્ધ રહેનાર, અકરાંતીઓ, કઠવું વચન બોલનાર અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત સમયે સૂનાર, પોતે યદાપિ વિષ્ણુ હોય તો પણ લક્ષ્મી તેનો ત્યાગ કરી બચ છે.

ત્યજંતિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં દારાશ્ચ મૃત્યાશ્ચ સુહૃજ્જનાશ્ચ ।

તે ચાર્થવંતં પુનરાશ્રયંતે હ્યર્થો હિ લોકે પુરુષસ્ય બંધુઃ ૫

ધન વિહીનના મિત્રો, સ્ત્રીઓ, આકરો અને બંધુજનો સહ ત્યાગ કરે છે અને તેને જો પૈસો મળે તો તે સર્વ પાછાં તેને વળગતાં બચ છે, માટે ખાતરીથી માનવું કે—આ જગતમાં ધન સમાન બીજે કોઈ સ્નેહી કે બંધુ નથી. ૫

અન્યાયોપાર્જિતં દ્રવ્યં દશવર્ષાણિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂલં ચ વિનश्यति ॥૬॥

અન્યાયથી રળેલું ધન બહુ તો દશ વર્ષ રહે છે, પછી અગીઆરમે વર્ષે તદન નાશ પામે છે. ૬

અયુક્તસ્વામિનો યુક્તં યુક્તં નીચસ્ય દૂષણમ્ ।

અમૃતં રાહવે મૃત્યુર્વિષં શંકરમૂષણમ્ ॥૭॥

અયુક્ત પણ યુક્ત સ્વામી મળતાં યુક્ત અને યુક્ત પણ અયુક્ત સ્વામિ મળતાં અયુક્ત થાય છે, તેનું દષ્ટાંત એ કે, અમૃત રાહુને મરણના કારણે ૩૫ થયું અને હજાહજ વિષ હતું તે શંકરને શોભા ૩૫ બન્યું. ૭

તદ્વ્રોજનં યદ્વિજમુક્તશેષં તત્સૌહદં યત્ક્રિયતે પરસ્મિન્ ।

સાપ્રાજ્ઞતાયા ન કરોતિ પાપં દંભં વિના યત્ક્રિયતે સધર્મઃ ॥

પ્રાજ્ઞભૂતને જમતાં બચેલું જે ભોજન તે જ ભોજન, ત્રાહિત માણસોની ઉપરનો જે નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ તે જ ખરી મિત્રતા

અને તે જ પ્રમા કે જેનાથી કદી પાપ થાય નહિ અને તે જ
ખરેખરો ધર્મ કે જે કથા પછી દંભ વગર કરાયેલો હોય. ૮

મર્ણિર્લુઠતિ પાદાગ્રે કાચઃ શિરસિ ધાર્યતે ।

ક્રયવિક્રયબેલાપાં કાચા કાચો મર્ણિર્મર્ણિઃ ॥૯॥

મણિને પગ તળે રાખ્યો હોય અને કાચને ચસ્તક ઉપર
મૂક્યો હોય તેથી કંઈ તેની મહત્તા જણાતી નથી, એની કીંમત
તો જ્યારે ક્રયવિક્રયને, પ્રસંગ હોય છે ત્યારે જ થાય છે. ૯

અનંતશાસ્ત્રં बहुलाश्च विद्या स्वल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ।

यत्सारभूतं तदूपासनीयं हंसो यथा क्षीरमिवांबुमध्यात् ॥

પાણીમાં લગેલા દૂધને જેમ હંસ બુદ્ધ પાડે છે તેમ
વિદ્યાનોએ અનંત શાસ્ત્રો, બહુ પ્રકારની વિદ્યાઓમાંથી બહુ
વિઘ્નવાળા થોડા કાળમાં જે સારભૂત હોય તે લઈ લેવું જોઈએ.

द्रागतं पथि श्रान्तं यदृच्छा गृहमागतम् ।

अनर्चयिष्या यो भुंक्ते स वै चांडाल उच्यते ॥ ૧૧

દૂરથી આવેલા, શાકેલા અને વગર આમંત્રણે આંગણે
આવેલા અતિથિને મૂકીને જે મનુષ્ય લોબન કરે છે તેને
ચાંડાળ જણાવે. ૧૧

पठन्ति चतुरो वेदान् घर्मशास्त्रण्यनेकज्ञः ।

आत्मानं नैव जानन्ति दूर्वा पाप्करसं यथा ॥૧૨॥

કડછી જેમ બુદ્ધી બુદ્ધી જાતના પાકોમાં ફરવા છતાં પણ
કેઈના રસને જણુવા પામતી નથી તેમ અજ્ઞાન માણુઓ આર
વેદ અને અનેક ધર્મશાસ્ત્ર જાણુવા છતાં પણ પોતાના આત્માને
જાણી શકે નથી. ૧૨

ધન્યા દ્વિજમયી નૌકા વિપરીતઃ ભવાર્ણવે ।

તતંત્યધોગતાઃ સર્વે ઉપરિસ્થાઃ પતંત્યધઃ ॥ ૧૨ ॥

ભવાર્ણવમાં ફરનારી દ્વિજરૂપી નૌકા અલૌકિક છે કારણ કે તેમાં નૌકાથી ઉલટું જ બનતું એટલે ઉપર જનારનું બુડ્બું અને નીચે જનારનું તરબું થાય છે. ૧૩

અયમમૃતનિધાનં નાયકોપૌષ્થીના

મમૃતમયશરીરઃ કાંતિયુક્તોપિચંદ્ર ।

ભવતિવિગતરશ્મિર્મણ્ડલં પ્રાપ્ય ભાનોઃ

પરસદનનોવૃષ્ઠઃ કોલઘૃત્વં ન યાતિ ॥ ૧૪ ॥

ચંદ્રમા અમૃતના બાંડાર રૂપ, ઔષધીઓનો નાયક, અમૃતના શરીરવાળો ને કાંતિવાળો છે તોપણ સૂર્યના ઘરમાં જાય છે ત્યારે કાંતિ રહિત થઈ જાય છે, અર્થાત્ ગમે તેવો તેજસ્વી હોય તે પણ પર ઘરના વાસથી લઘુતા પામે છે. ૧૪

અલિરયં નલિની દલમભ્યગઃકમલિની મકરંદમદાલસઃ

વિધિવશાત્પરદેશમુપાગતઃ કુટજપુષ્પરસં बहुमन्यते ॥ ૧૫

કમળની પાંદડીઓ વચ્ચે રહેનારો અને કમળનું મધ લેનારો ભ્રમર ભોગજેજે પરદેશમાં જઈ ચઢતાં કુટજ પુષ્પના રસને પ્રાપ્ત થાય છે તો તેને પણ બહુ માને છે. ૧૫

પીતોઽગસ્ત્યેનતાતશ્ચરણતલહતો વહ્નિભોઽન્યેન રોપા

દાવાલ્યાદ્વિમવૈર્યઃસ્વવદનવિવરે ધાર્યતે વૈરિણીમે ।

ગેહંમેલેદયંતિ પ્રતિદિવસમુમાકાંતપૂજાનિમિત્તમ્

તસ્માત્ સ્થિન્નાસદાહં દ્વિજકુલનિલયં નાથયુક્તં ત્યજામિ ॥ ૧૬

ભગવાને લક્ષ્મીને પૂછ્યું કે, તમે બ્રાહ્મણને ત્યાં કેમ

રહેતાં નથી? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે—પ્રાણભોજના અગસ્ત્ય મારા પિતાને પી ગયા હતા. બ્રહ્માએ તમને લાત મારી હતી અને મારી દુશ્મન જે સરસ્વતી તેને તેઓ નાનપણથીજ મોઢે રાખે છે તથા માફ ઘર જે કમળ તે શિવ પૂજન માટે ચૂંટી લે છે તેથી હું તેમને ઘેર રહેતી નથી. ૧૬

बंधनानि खलु संति बहूनि प्रेमरज्जुकृतबंधनमन्यत् ।

दारुमेदनिपुणोपि षडंघ्रिर्निष्क्रियो भवति पंकजकोशे ॥૧૭

જગત ઉપર ઘણાંય બાંધનો છે પરંતુ પ્રેમના જેવું બીજું એકકે બાંધન નથી, કારણ કે વાંસને કોરી નાંખનાર ભમરો કમળકોશમાં બાંધાઈ રહે છે પણ પ્રેમને લીધે કમળના કોમળ દળને કોરીને બહાર નીકળતો નથી. ૧૭

छिन्नोपि चंदनवरुणजहाति गंधं

वृद्धોपि वारणपतिर्न जहाति लीलांम् ।

यन्त्रार्पितો मधुरतां न जहाति चेक्षुः

क्षीणोपि न त्यजति शीलगुणान्कुલીनः ॥૧૮॥

કાપવા છતાં ચંદન પોતાની સુગંધ મૂકતું નથી, વૃદ્ધ થવા છતાં પણ ગજરાજ તેની લટકદાર ચાલ છોડતો નથી, પીલવા છતાં પણ શેલડી મધુરતા મૂકતી નથી અને કુલીન માણસ ક્ષીણ થવા છતાં પણ ગુણોને તજી દેતો નથી. ૧૮

लमेव चातकाधारोसीति केषां न गोचरः ।

किमभोदवरास्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्षसे ॥૧૯॥

હું મેઘ! અમારાં દયાજનક વચનની તમે શા માટે રાહ જુઓ છો, કારણ કે તમે અમારા ચાતકના આધાર છો તે તો સર્વ કોઈ બાંધે છે. ૧૯

ન કશ્ચિંદકોપાનામાત્મીયો નામભૂશુજામ્ ।

હોતારમપિ જુહાનં સ્પૃષ્ઠો દહતિ પાવકઃ ॥૨૦॥

જેમ અગ્નિ પોતામાં હામ કરનારને પણ અડકતાં વાર બાળે છે તેમ મહાક્રોધી એવા રાજાઓને કોઈ પોતાનો હોતો જ નથી. ૨૦

વેશ્યાસૌ મદનજ્વાલા રૂપેન્ધનસમેધિતા ।

કામિભિર્યત્ર હૂયંતે યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૨૧ ॥

રૂપ રૂપી બળતણથી પ્રજળતી વેશ્યા રૂપી મદનની જ્વાળા છે તેમાં કામી માણસો પોતાનાં યૌવન અને ધનની આહુતિઓ આપે છે. ૨૧

તાવન્મહત્ત્વં પાંડિત્યં વિવેકિત્વં કુલીનતા ।

યાવજ્જ્વલતિ નાંગેષુ હન્તઃ પંચેષુપાવકઃ ॥ ૨૨ ॥

જ્યાં સુધી કામનો પ્રવેશ ન હોય ત્યાં સુધી જ મહત્ત્વ પાંડિત્ય, વિવેકપણું અને કુલીનતા રહે છે પછી નહિ; અર્થાત્ કામ બધા વિવેક અને ગુણોને દૂર કરાવે છે. ૨૨

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये पंचदशोऽध्यायः ॥

अध्याय १६ मो.

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संस्तुतिं नित्ये ।

स्वर्गद्वारकपाटपाटनपदुर्धर्मोपि नोपार्जितः ॥

नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेपि नालिंगितं ।

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारावयम् ॥ १ ॥

સંસારમાંથી છુટવાને વિધિવત ઈશ્વરના પદનું ધ્યાન ધર્યું

નહિ, સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડી આપે એવો ધર્મે કર્યો નહિ અને
સંસારનું સુખે ભોગવ્યું નહિ, એટલે આપણે તો માતાની
કુમારિકાવસ્થા રૂપી વનના કુહાડા રૂપ જ નીવડયા. ૧

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृदये चिंतयन्त्यन्यं न स्त्रीणामेकतो रतिः ॥ २

સ્ત્રી એકની ધ'ખના કરે છે, બીજાને વિભ્રમથી જુએ છે
ત્રીજાને હૃદયથી ઇચ્છે છે અર્થાત્ સ્ત્રીનું મન બહુ જ ચ'ચળ
હોવાથી એક ઉપર તેની પ્રીતિ રહેતી નથી. ૨.

यो मोहान्मन्यते मूढो रक्त्यं भयि कामिनी ।

स तस्यावशगो भूत्वा नृत्येत् क्रीडाशकुंतवत् ॥ ३

આ મારી ઉપર પૂર્ણ અનુરક્ત છે એમ માનતો પુરૂષ
જેમ દોરી સંચારથી પ'ખી નાચે તેમ મોહમાં તેને વશ થઇ
તેના નચાવ્યા નાચ નાચે છે. ૩

न निर्मितः केन न दृष्टपूर्वं न श्रूयते हेममयः कुरंगः ।

तथापि तृष्णा रघुनंदनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ ૫

પૂર્વે કોઈએ નિર્માણ કર્યો નથી તેમ સોનાનો મૃગ હોય
એમ સાંભળ્યું પણ નથી તેમ છતાં રામને તે સત્ય ભાસ્યો
માટે એમ જ બાણવું કે વિનાશ કાળે બુદ્ધિ ફરી જાય છે. ૫

गुणैरुत्तमतां याति नोच्चैरासन संस्थितः ।

प्रासादशिखरस्थोपि काकः किं गरुडायते ॥ ૬

ગુણથી ઉત્તમતા મળે છે ક'ઈ ઉંચા આસન ઉપર બેસ-
વાથી સજાતી નથી; મોટા મહેલના શિખર બેઠો હોય તોપણ
મગડો તે કાગડો ને મરડ તે મરડ જ કહેવાય છે. ૬

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂર્ણ્યંતે ન મહત્યાપિ સંવેદઃ ।

પૂર્ણન્દુઃ કિં તથા વંદ્યો નિષ્કલંકો યથા કૃશઃ ॥૭

જેમ સોજ કળાનો નહિ પણ કૃશ એવો બીજનો ચંદ્રમા
વંદાય છે તેમ સંપત્તિવાળો નહિ પરંતુ ગુણવાળો જ પૂજ્ય છે.

પરપ્રોક્તગુણો યસ્તુ નિર્ગુણોપિ ગુણી ભવેત્ ।

ઇંદ્રોઽપિ લઘુતાં યાતિ સ્વયં પ્રભ્યાપિતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૮

જેના ગુણ બીજ લોકો ગાય છે તે નિર્ગુણી હોય તોપણ
ગુણી ગણાય છે અને પોતાની જાતે ગુણ ગાનારો ઇંદ્ર હોય
તોપણ હલકો પડે છે. ૮

વિવેકિનમનુપ્રાપ્તાઃ ગુણા યાંતિ મનોશતામ્ ।

સુતરાં રત્નમાભાતિ ચામીકરનિયોજિતમ્ ॥ ૯

રત્ન છે તે જેમ સોનાની સાથે જડાતાં શોભે છે તેમ
ગુણ છે તે વિવેકીને પ્રાપ્ત થતાં જ શોભે છે. ૯

ગુણૈઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોપિ સીદત્યેકો નિરાશ્રયઃ ।

અનર્થ્યમપિ માણિક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥ ૧૦

ગુણથી સર્વ જ તુલ્ય હોય તોપણ નિરાશ્રય હોય તે દુઃખી
થાય છે માટે આશ્રયની જરૂર છે. મોટા મૂલના માણિક્યને પણ
સોનાના આશ્રયની જરૂર પડે છે. ૧૦

અતિક્રેશેન ચેત્થર્થા ધર્મસ્યાતિક્રમેણ તુ ।

શત્રૂણાં પ્રતિપાતેન તે હર્થા મા ભવંતુ મે ॥ ૧૧

અતિ કલેશથી મેળવેલું ધન, ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી
મેળવેલું ધન અને શત્રુનો પરાજય કરીને મેળવેલું ધન મને
પ્રાપ્ત ન થાયો—અર્થાત્ સન્માર્ગે ઉપાર્જન કરેલું હોય તે જ
ધન સાફ. ૧૧

કિં તયા ક્રિયતે લક્ષ્મ્યા યા વધૂરિવ કેવલા ।

યા તુ વેદ્યેવ સામાન્યા પથિકૈરપિ પૂજ્યતે ॥ ૧૨

વહુના જેવી એકના જ કામમાં આવનારી લક્ષ્મી સારી નહિ, તે તો વેશ્યાના જેવી સર્વને ઉપયોગી હોય તોજ સારી.

ધનેષુજીવિતવ્યેષુ સ્ત્રીષુ ચાહારકર્મસુ ।

અતૃપ્તાઃ પ્રાણિનઃ સર્વે યાતાયાસ્થંતિ યાંતિ ચ ॥ ૧૩

ધનથી, જીવવાથી, ભોગથી અને ખાનપાનથી કોઈ માણસ કદી ધરાતોજ નથી, એ વિષયો તો જેમ ભોગવાય તેમ વધે છે.

ક્ષીયંતે સર્વદાનાનિ યજ્ઞહોમચલિક્રિયાઃ ।

ન ક્ષીયતે પાત્રદાનમભયં સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧૪

યજ્ઞ, હોમ અને બલિક્રિયા વગેરે દાનો કોઈવાર પણ ક્ષીણ થાય છે પરંતુ સુપાત્રને આપેલું દાન અને અહિંસા કદી ક્ષીણ થતાં નથી. ૧૪

તૃણં લઘુત્વનાતૂલં તૂલાદપિ ચ યાચકઃ ।

વાયુના કિં ન નીતોસૌ મામયં યાચયેદિતિ ॥ ૧૫

સર્વ કરતાં તરણું હલકું છે અને યાચક છે તે તરણાથી પણ હળવો છે છતાં તે પોતાની પાસે પણ યાચના કરશે એમ બાણી વાયુ તેને ઉડાડતો નથી. ૧૫

વરં પ્રાણપરિત્યાગો માનમંગેન જીવનાત્ ।

પ્રાણત્યાગે ક્ષણં દુઃખ માનમંગે દિનેદિને ॥ ૧૬

માન ભંગ થયા પછી જીવવા કરતાં પ્રાણ બચ તે સારો, કારણ કે પ્રાણ જતાં તો એક ઘડીવાર દુઃખ થાય છે પરંતુ માન ભંગથી તો હર હંમેશ દુઃખ થયા કરે છે. ૧૬

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યંતિ જંતવઃ ।

તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વચને કિં દરિદ્રતા ॥ ૧૭

પ્રિય વચન બોલવાથી પ્રાણી માત્ર પુશી થાય છે માટે
પ્રિય વચન જ બોલવું, બોલનામાં શા માટે દરિદ્રતા રાખવી.

સંસારકદુઃસ્ય દ્વેષલે અમૃતોપમે ।

સુભાષિતં ચ સુસ્વાદુ સંગતિઃ સુજને જને ॥ ૧૮

સંસાર રૂપી કડવા વૃક્ષનાં બે ફળ-મીઠી વાણી અને
સુજનની સંગત-અમૃતના જેવાં મીઠાં ફળ છે. ૧૮

જન્મજન્મયદભ્યસ્તં દાનમધ્યયનં તપઃ ।

તેનૈવાભ્યાસયોગેન દેહી ચાભ્યસતે પુનઃ ॥ ૧૯

દાન, અધ્યયન અને તપ જે જન્મે જન્મે કર્યા હોય તે જ
સત્કર્મી મનુષ્યને વારંવાર તેનો અભ્યાસ રખાવતાં રહે છે.

પુસ્તકેષુ ચ યા વિદ્યા પરહસ્તેષુ યદ્દનમ્ ।

ઉત્પન્નેષુ ચ કાર્યેષુ ન સા વિદ્યા ન તદ્દનમ્ ॥ ૨૦

પુસ્તકમાંની વિદ્યા અને પારકાને હાથ રહેલું ધન, એ બે
કામ પડે ખપમાં આવતાં નથી, એટલે તે હોવાં ન હોવા
બરાબર છે એમ બાણુવું. ૨૦

બાલોપિ નાવમંતવ્યો મનુષ્ય इति भूमिपः ।

મહતી દેવતા હોષા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૨૧

રાજા નાનો હોય તોપણ તેનું અપમાન કરવું નહિ કારણ
કે મનુષ્યના રૂપે રહેલો રાજા મોટા દેવ જેવો ગણાય છે. ૨૧

सर्वो दंडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

દંડસ્ય હિ ભયાત્સર્વ જગદ્ભોગાય કલ્પતે ॥ ૨૨

આ જગતમાં કોઈ સારો માણસ નથી, બધાય દંડથી બહીને સીધા રહે છે, અર્થાત્ દંડના ભયથી કોકો પોતપોતાના વૈભવ ભોગવી શકે છે. દંડ ન હોય તો બળીઆના બે ભાગ જેણું થાય અને જગત કોઈથી ભોગવાય જ નહિ. ૨૨

દશકામસમુત્થાનિ તથાષ્ટૌ ક્રોધજાનિ ચ ।

વ્યસનાનિ દુરંતાનિ પ્રયત્નેન વિવર્જयेत् ॥ ૨૩

કામમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં દશ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં આઠ વ્યસનો પરિણામે દુઃખ દેનારાં છે મટે તેનો ત્યાગ કરવો.

વૃદ્ધિમત્સુનરાઃ શ્રેષ્ઠા નરેષુ કૃતવુદ્ધયઃ ।

કૃતવુદ્ધિષુ કર્તારઃ કર્તૃષુ બ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ૨૪

બુદ્ધિવાળાઓમાં નર, નરમાં કૃતબુદ્ધિ, કૃતબુદ્ધિવાળાઓમાં કરી બતાવનાર અને કરી બતાવનારમાં સંસારને સમજનાર માણસ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૪

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये षोडशोऽध्यायः

अध्याय १७ मो.

पुस्तके प्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ ।

सभामध्येन शोभंते जारगर्भ इवस्त्रियः ॥ १

પુસ્તકનોજ અસધાર રાખીને ભણેલો અને ગુરુ આગળ નહિ ભણેલો એવો માણસ, જારગર્ભની માફક સભામાં શોભતો નથી. ૧

कृते प्रतिकृतं कुर्याद्विसने प्रतिहिंसनम् ।

તમે દોષો ન પતવો કોઈ દુષ્ટ સમ્પાદને ॥ ૨

ઉપકારની સામે ઉપકાર અને અપકારની સામે અપકાર કરવામાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે દુષ્ટની સાથે દુષ્ટ રીતેજ વર્તવું યુક્ત છે. ૨

यद्दूरं यदुराराध्यं यच्च दूरे व्यवस्थितम् ।

तत्सर्वं तपसा साध्यं तत्तपो हि दुरतिक्रमम् ॥૩

દૂરની, દુરારાધ્ય અને છેટેની વસ્તુ હોય તે પણ ઉદ્યોગથી મેળવી શકાય છે. તપ-ઉદ્યોગ એવો છે કે, તે ગમે તે વસ્તુને મેળવી આપે છે. (તપ=ઉદ્યોગ.) ૩

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यदस्ति किं पातकैः ।

सत्यं चेत्तपसा च किं शुचिमनो यस्यास्ति तीर्थेन किं ।

सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मंडनैः ।

सद्ब्रिधा यदि किं धनै रपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥૪

લોભ હોય તો પછી બીજા દુર્ગુણની શી જરૂર છે ? આડી કરવાની ટેવ હોય તેને બીજા પાપની શી જરૂર છે ? સાચ હોય તો પછી તપનું શું કામ ? મન ચોખ્ખું હોય તો પછી તીર્થમાં ફરવાનું શું કારણ છે ? સૌજન્ય હોય તો પછી બીજા ગુણોની શી જરૂર છે ? લોકોમાં પ્રખ્યાતિ હોય તો પછી મંડનની શી જરૂર છે ? સદ્બ્રિધા હોય તો ધનની જરૂર નથી અને લોકમાં અપજ્ઞા બોલાતો હોય તો પછી મૃત્યુની શી જરૂર છે ? ૪

पितरत्नाकरो यस्य लक्ष्मी यस्य सहोदरी ।

शंखो भिक्षाटनं कुर्यात् नादत्तमुपतिष्ठति ॥૫॥

પિતા સમૃદ્ધ અને લક્ષ્મી ગહેન હોવા છતાં પણ શંખને ભિક્ષાટન કરવું થડે છે, માટે આપેલું હોય તોજ મળે છે. ૫

અશક્તસ્તુ ભવેત્સાધુ બ્રહ્મચારી ચ નિર્ધનઃ ।

વ્યાધિતો દેવભક્તશ્ચ વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા ॥૬॥

અશક્ત હોય તે સાધુ થાય છે, નિર્ધન બ્રહ્મચારી રહે છે,
રોગી ભક્ત બને છે અને સ્ત્રી વૃદ્ધ થાય એટલે પતિવ્રતા બને છે.

નાભોદકસમં દાનં ન તિથિર્દ્વાદશી સમા ।

ન ગાયત્ર્યાઃ પરો મંત્રો ન માતુઃ પરદૈવતમ્ ॥૭॥

અન્નદાનના જેવું બીજું દાન નથી, દ્વાદશીના જેવી
બીજી તિથિ નથી, ગાયત્રીના જેવો બીજો મંત્ર નથી, અને
માતાના જેવું બીજું પરમ દૈવત નથી. ૭

તક્ષકસ્ય વિષં દંતે મશ્નિકાયા વિષં શિરઃ ।

દૃશ્વિકસ્ય વિષં પૂચ્છં સર્વોગે દુર્જનાં વિષમ્ ॥૮

સાંપને મોઢે ઝેર હોય છે, માંખને માથે અને વિંછીને
છેંટ ઝેર હોય છે, પરંતુ તે દુર્જનને આખે શરીરે ઝેર હોય છે.

પતેરાજ્ઞાં વિના નારી ઉપોષ્યવ્રતચારિણી ।

આયુષ્યં હરતે ભર્તુઃ સા નારી નરકં વ્રજેત્ ॥૯

પતિની આજ્ઞા વગર જે સ્ત્રી વ્રત ઉપવાસ કરે છે તે
પતિના આયુષ્યનું હરણ કરી આખરે નરકમાં પડે છે. ૯

ન દાનૈઃ શુદ્ધયતે નારી નોપવાસશતૈરપિ ।

ન તીર્થસેવયા તદ્વદ્ ભર્તુઃ પાદોદકૈર્યથા ॥૧૦

સ્ત્રીઓ સ્વામીના પગના જળથી જેવી શુદ્ધ થાય છે તેવી
તીર્થોમાં ફરવાથી, ઉપવાસો કરવાથી કે દાનથી શુદ્ધ થતી નથી.

પાદશેષં પીતશેષં સંધ્યાશેષં તથૈવ ચ ।

શ્વામિયુગ્મસમં તોયં પીત્વા ચાંદ્રાયણં ચરેત્ ॥૧૧

પગ ધોતાં રહેલું પાણી, પીતાં બચેલું પાણી અને સંધ્યા
શેષ પાણીને કુતરાના મૂતર જેવું બાણવું અને જો તે પીધું
હોય તો આંદ્રાયણ વ્રત કરવું જોઈએ. ૧૧

દાનેન પાણિર્ન તુ કંકણેન સ્નાનેન શુદ્ધિર્નતુ ચંદનેન ।

માનેન તૃપ્તિર્નતુ ભોજનેન જ્ઞાનેન ભક્તિર્નતુ મુંડનેન ॥૧૨

કંકણથી નહિ પણ દાનથી હાથ, ચંદનથી નહિ પણ
સ્નાનથી શુદ્ધિ થાય છે, ભોજનથી નહિ પરંતુ માનથી તૃપ્તિ
મળે છે અને આડંબરથી નહિ પરંતુ જ્ઞાનથીજ મુક્તિ મળે છે.

નાપિકસ્ય ગૃહે ક્ષૌરં પાષાણે ગંધલેપનમ્ ॥

આત્મરૂપં જલેપશ્યન શક્રસ્યાપિ શ્રિયં હરેત્ ॥૧૩

હાથમને ઘેર જઈ હાથમત કરાવનાર, પથરને ચંદન
લગાડનાર અને પાણીમાં મુખ જોનાર, ઇંદ્ર હોય તો પણ લક્ષ્મીને
શુભાવે છે. ૧૩

સઘઃ પ્રજ્ઞાહરા તુંડી સઘઃ પ્રજ્ઞાકરી વચા ।

સઘઃ શક્તિહરા નારી સઘઃ શક્તિકરં પયઃ ॥૧૪

તુંડી અને સ્ત્રી તરત શક્તિ લઈ લે છે અને વજ તરત
પ્રજ્ઞા આપે છે, તથા દૂધથી તરત શક્તિ આવે છે ૧૪

પરોપકારણં યેષાં જાગર્તિ હૃદયે સતામ્ ।

નશ્યંતિ વિપદસ્તેષાં સંપદસ્યુઃ પદે પદે ॥ ૧૫

જે સારા માણસના મનમાં પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ
બાંધત રહે છે તેની વિપત્તિઓ નાશ પામે છે અને પગલે પગલે
તેને સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

યદિ રામા વદિચરામા યદિ તનયો વિનયગુણગણોપેતઃ ।

તનયે તનયોત્પતિઃ સુરનગરે કિમાધિક્યમ્ ॥૧૬॥

જે અનુકૂળ સ્ત્રી મળી હોય, લક્ષ્મી હોય, વિનય અને શુભવાળો પુત્ર હોય તથા પુત્રને ત્યાં પુત્ર થાય તો પછી તે માણસને સ્વર્ગમાં શું વધારે છે ? ૧૬

આદ્યરનિદ્રાભયમૈથુનાનિ સમાનિ ચૈતાનિ નૃણાં પશુનામ્ ।

જ્ઞાનં નરાણા મધિકો વિશેષો જ્ઞાનેન હીનાઃ પશુભિ સમાનાઃ

આહાર, નિદ્રા, મૈથુન ને ભય એ ચાર વાનાં માણસોને અને પશુઓને સમાન છે. માણસમાં જ્ઞાન છે તે વધારાનું છે એ જ્ઞાન રહિત માણસ પશુ જેવોજ બાણવો. ૧૭

યસ્ય સંસારિણી પ્રજ્ઞા ધર્માર્થાવનુવર્તતે ।

કામાદર્થં વૃણોતે યઃ સ વૈ પંડિત ઉચ્યતે ॥૧૮॥

જેની સંસારી બુદ્ધિ ધર્મ અને અર્થને અનુસરતી રહે છે અને જે કામથી પણ અર્થ મેળવે છે તેને લોકો પંડિત કહે છે.

સ્વમર્થ યઃ પરિત્યજ્ય પરાર્થમનુતિષ્ઠતિ ।

મિથ્યાચરતિ મિત્રાર્થે યથ્ન મૂઢઃ સ ઉચ્યતે ॥૧૯॥

જે પોતાનો અર્થ છોડીને પરાર્થમાં ઉભો રહે છે અને મંત્રના અર્થમાં જે ખોટું કરે છે તેને લોકો મૂર્ખ કહે છે.

દ્વે કર્મણિ નરઃ કુર્વન્નસ્મિલ્લોકે વિરાજતે ।

અબ્રુવન્પરુષં કિંચિદસતો નાર્ચયંસ્તથા ॥૨૦॥

જે માણસ કઠોર વાણી બોલતો નથી અને જે દુર્જનની સેવા કરતો નથી તે માણસ આ બે કર્મથી જગતમાં શોભે છે.

ષઢેવતુ ગુણાઃ પુંસા ન હાતવ્યાઃ કદાચન ।

સત્યં દાનધનાલસ્યમનસૂયા ક્ષમા ધૃતિઃ ॥૨૧॥

સત્ય, દાન, સ્ફુર્તિ, અનસૂયા, ક્ષમા અને ધૈર્ય એ છ ગુણો માણસે કદી પણ તજવા નહિ. ૨૧

ઈર્ષીર્ઘ્ણી ત્વસંતુષ્ટઃ ક્રોધીનો નિત્યશંકિતઃ ।

પરમાગ્રયોપજીવીચ પટેતે નિત્ય દુઃખિતાઃ ॥૨૨॥

ઈર્ષી, ઘૃણી, અસંતુષ્ટ, ક્રોધી, અત્યંત વહેમી અને પર-ભ્રાત્ય ઉપર જીવનાર, એ છ જણને નિત્ય દુઃખી બાબવા. ૨૨

इति श्री बृहच्चानक्यनीतिमसुख्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૧૮ મો.

वरं दारिद्र्यमन्यायप्रभवाद्विभवादिह ।

कृशताभिमता देहे पीनता न तु शोफतः ॥१॥

આ સંસારમાં અન્યાયથી મેળવેલા વૈભવ કરતાં દરિદ્રતા ઉત્તમ છે, જેમકે દેહ દુબળી હોય તે તે ઉત્તમ, પણ સોબતથી સ્થૂલ-બડો થયેલો નકામો. ॥ ૧ ॥

स्त्री विनश्यति रूपेण ब्राह्मणो राजसेवया ।

गावो दूरप्रचारेण हिरण्यं लोभलिप्सया ॥२॥

સ્વરૂપથી સ્ત્રીનો નાશ થાય છે, રાજસેવાથી બ્રાહ્મણનો, દૂર ગમન કરવાથી ગાયનો અને લોભની ઈચ્છાથી પૈસાનો નાશ થાય છે. ॥ ૨ ॥

न कश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति ।

अतः श्वः करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥३॥

કોઈ પણ બાબતું નથી કે કાલે કોનું શું થશે, માટે કાલે કરવાનું કાર્ય બુદ્ધિવાને આજેજ કરવું. ॥ ૩ ॥

માત્રા સ્વસ્ત્રા દુહિત્રા વા નૈકશય્યાસનો ભવેત્ ।

બલવાનિન્દ્રિયામો વિદ્વાંસમપિ કર્પતિ ॥૪॥

માતા, બહેન અને પુત્રી, એમની સાથે એક પથારી ઉપર કદાપિ શયન ન કરવું; કારણ કે, ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ એવો બળવાન છે કે, તે વિદ્વાનને પણ આકર્ષણ કરે છે. ॥ ૪ ॥

બ્રહ્મહત્યા મુરપાનં સ્તેયં ગુર્વજ્ઞનાગમઃ ।

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુસ્તત્સંસર્ગીં ચ પશ્ચમઃ ॥૫॥

બ્રહ્મહત્યા, મદિરાપાન, ચોરી, અને ગુરૂચ્છી ગમન, એ મોટામાં મોટાં પાપ છે; અને ઉપલા ત્રણ જણનો જે સંસગ કરે તે પાંચમું મહાપાતક ગણાય છે. ॥ ૫ ॥

કુર્યાન્ન પરદારેચ્છાં વિશ્વાસં સ્ત્રીષુ વર્જयेત્ ।

હતોદશાસ્યઃ સીતાર્થીં હતઃ પત્ન્યા વિદૂરથઃ ॥૬॥

પારકી સ્ત્રીની ઇચ્છા કરવી નહિ, અને સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ ન રાખવો; જેમ સીતાની ઇચ્છાથી દશ મુખવાળો રાવણ મુવો, અને વિદુરથે સ્ત્રીના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યાથી સ્ત્રીએ તેને માર્યો.

પશ્ચભિઃ સહ મન્તવ્યં સ્થાતવ્યં પશ્ચભિઃ સહ ।

પશ્ચભિઃ સહ વક્તવ્યં ન દુઃસ્વં પશ્ચભિઃ સહઃ ॥૭॥

પાંચની સાથે જવું, પાંચની સાથે રહેવું, અને પાંચના સાથે બોલવું; કારણ કે, પાંચની સાથે સહવાસ રાખવાથી કદાપિ દુઃખ પડતું નથી. ॥ ૭ ॥

શોભન્તે વિગ્રયા વિપ્રાઃ ક્ષત્રિયા વિજયશ્રિયા ।

શ્રિયોઽનુકૂલદાનેન લજ્જયા ચ કુલાક્ષનાઃ ॥૮॥

વિદ્યા વડે બ્રાહ્મણો શોભે છે, વિજય મેળવવાથી ક્ષત્રીઓ

શોભે છે, યથાયોગ્ય દાન કરવાથી લક્ષ્મી શોભે છે, અને લગ્ન
બટે કુળવધુઓ શોભે છે. ॥ ૮ ॥

ધિગૃહં ગૃહિણીશૂન્યં ધિક્કલત્રમપુત્રકમ્ ।

ધિક્પુત્રમવિનીતં ચ ધિગ્જ્યોતિષમજાતકમ્ ॥૯॥

શ્રી વિનાના ઘરને, પુત્ર વિનાની સ્ત્રીને, નમ્રતા વગરના
પુત્રને અને જાતક સિવાયના જ્યોતિષને ધિઃકાર છે. ॥ ૯ ॥

દૂરઃ સ્થાઃ પર્વતા રમ્યા વેડ્યા ચ મુખમણ્ડને ।

યુદ્ધસ્ય વાર્તા રમ્યા ચ ત્રીણિ રમ્યાણિ દૂરતઃ ॥૧૦॥

દૂરથી ડુંગરો રળીયામણા દેખાય છે, મુખમંડનથી એટલે
મોટું ઘોઘને શણગાર્યું હોય ત્યારે વેશ્યા સારી દેખાય છે, અને
વાર્તામાં જે યુદ્ધની વાતો છે તે સારી લગે છે, પરંતુ એ ત્રણ
વસ્તુ દૂરથીજ સારી સમજવી. ॥૧૦॥

ગતે શોકો ન કર્તવ્યો ભવિષ્યં નૈવ ચિન્તયેત્ ।

વર્તમાનેન કાલેન વર્તયન્તિ વિચક્ષણાઃ ॥૧૧॥

કેઈપણ વસ્તુ ગયા પછી શોક ન કરવો. ભવિષ્યની ચિંતા
ન કરતાં વર્તમાનકાળે સંતોષે વર્તવું. (સારાંશ કે વિદ્વાનો ભૂત
ભવિષ્યની ચિંતા ન કરતાં વર્તમાન કાળમાંજ મુખ મને છે.)

કર્તવ્યમેવ કર્તવ્યં પ્રાજૈઃ કઠગતૈરપિ ।

અકર્તવ્યં ન કર્તવ્યં પ્રાજૈઃ કઠગતૈરપિ ॥૧૨॥

પ્રાણ કંઠમાં આવ્યા હોય તો પણ કરવાનું હોય તે જ
કામ કરવું; તેમજ કંઠગત પ્રાણ થયા હોય તો પણ નહિ કરવાનું
જે છે તે નહિ કરવું. ॥ ૧૨ ॥

અમ્રજ્ઞાયા તૃણાગ્નિજ્ઞા સ્થલે પ્રીતિઃ સ્થલે જલમ્ ।

વેશ્યાસક્તિઃ કુમિત્રં ચ વહેતે વુદ્બુદોપમા ॥૧૩॥

વાદળાંની છાયા, ઘાસનો તાપ, દુષ્ટની પ્રીતિ, સ્થળમાં જળ, વેશ્યામાં આસક્તિ, અને નખળો મિત્ર એ છ પાણીના પરપોટા જેવાં જાણવાં. ॥ ૧૩ ॥

પ્રમદા મદિરા લક્ષ્મીર્વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા ।

દૃષ્ટ્વૌન્માદયત્યેકા પીતા ચાન્યાતિસંચયાત્ ॥૧૪॥

પ્રમદા, મદિરા, અને લક્ષ્મી એ ત્રણ પ્રકારની મદિરાજ છે, કારણ કે સ્ત્રીને જેવાથી ઉન્માદ થાય છે, મદિરા પીવાથી ઉન્માદ થાય છે અને અતિશય સંચય કરવાથી પણ લક્ષ્મીને ઉન્માદ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

વસ્ત્રહીનસ્ત્વલંકારો ઘૃતહીનં ચ ભોજનમ્ ।

સ્તનહીના ચ યા નારી વિદ્યાહીનં ચ જીવનમ્ ॥૧૫॥

વસ્ત્ર વિના અલંકાર, ધી વીનાનું ભોજન, સ્તન વિનાની સ્ત્રી અને વિદ્યા વિનાનું જીવન એ બધાં શોભતાં નથી. ॥૧૫॥

ઘૃતકુમ્ભસમા નારી તસ્માદ્ગારસમઃ પુમાન્ ।

તસ્માદ્ઘૃતં ચ વર્હિં ચ નૈકત્ર સ્થાપયેદ્ઘૃતઃ ॥૧૬॥

ધી ભરેલા ઘડા સરખી સ્ત્રી છે અને તપેલા અંગારા માફક પુરૂષ છે, માટે તે ધી અને વન્હિને એક જગ્યાએ ડાહ્યા માણસે રાખવાં નહિ, કારણ કે વન્હિથી ધી જેમ પીગળી ગયા વિના રહે નહિ, તેમ સ્ત્રી સાથે રહેલો પુરૂષ કામી થયા વિના રહેતો નથી ॥ ૧૬ ॥

इति श्री वृद्धचाणक्यनीतिसमुच्चये अष्टादशोऽध्यायः ॥

સમાપ્ત.

વિષ્ણુ પુરાણ.

મુદ્ર સરળ ગુજરાતી ભાષાન્તર

(મુદ્ર ૭ કોટા કીન્કા ચિત્રો સાથે)

ભાષાન્તર કર્તા

મણિલાલ છપારામ ભટ્ટ.

મહાશયો !

સામાન્ય રસવાની જરૂર હોતી જ નથી તેમ વિષ્ણુ-પુરાણને જાહેરાત રૂપી અતિશયોક્તિ કરવાની જરૂર નથી. તે પણ આ વિષ્ણુપુરાણમાં રાજકથાઓ, ડ્રામાં કથાઓ, ઋષિ મુનીઓની કથાઓ, શ્રીકૃષ્ણ બળવાનની લીલાઓ તે ઉપર મહાયુગમાં બેસેલા સાચક કથાઓ દર્શાવેલી હોવાને લીધે દરેક ભાઈઓને પ્રિય થઈ પડે તેવું પુસ્તક છે કે જેની માત્રે પાકું આઈન્ડોંગ સારા ગ્લેજ ડાગળ સાથે કીમત રૂ. ૨-૦-૦ રાખવામાં આવી છે. પાનકે. ૦ ૬-૦

સાલ એજન્ટ:-

હરગોવિનદાસ હરગોવિનદાસ બુકસેલર.

૧૦૮૫ પાણી તપનઅમદાવાદ.

